

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI

**eİ-İNTİSÂR BAĞLAMINDA EBU'L HÜSEYİN
eİ-HAYYÂT'IN KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sadullah ÇAKAR

VAN-2009

T. C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM BİLİM DALI

**el-İNTİSÂR BAĞLAMINDA EBU'L HÜSEYİN
el-HAYYÂT'IN KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Sadullah ÇAKAR

Danışman
Doç. Dr. Mehmet KUBAT

VAN - 2009

KABUL ve ONAY SAYFASI
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bu çalışma, jürimiz tarafından
.....**ANA BİLİM DALI**,.....
.....**BİLİM DALI**'nda
YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan:

Üye (Danışman):

Üye:

Üye:

Üye:

ONAY: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../ .../ 2009

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR	V
GİRİŞ	1
A- MU'TEZİLE MEZHEBİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞI.....	1
B- el-HAYYÂT'IN MU'TEZİLE MEZHEBİ İÇİNDEKİ KONUMU.....	5

BİRİNCİ BÖLÜM

1. el-HAYYÂT'IN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ	9
1.1. el-Hayyât'ın Hayatına Genel Bir Bakış	9
1.2. el-Hayyât'ın Yaşadığı Dönemde Fikrî ve Siyasî Durum.....	12
1.3. el-Hayyât'ın Hocaları	14
1.4. el-Hayyât'ın Yetiştirdiği Talebeler.....	15
1.5. el-Hayyât'ın İlmî Kişiliği.....	16
1.6. el-Hayyât'ın Eserleri.....	17
1.7. el-Hayyât Üzerine Yapılmış Çalışmalar	26

İKİNCİ BÖLÜM

2. el-HAYYÂT'IN KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ.....	27
2.1. BİLGİ.....	28
2.1.1. Akıl	29
2.1.2. Haber-i Vahid	30
2.1.3. Mütevatir Haber.....	30
2. 2. VARLIK GÖRÜŞÜ	31
2.2.1. Cevher	32
2.2.2. Araz.....	33
2.2.3. Ma'dûm.....	35
2.3. ULUHİYYET	37
2.3.1. Allah'ın Zatı ve Sıfatları	38
2.3.2. Halku'l-Kur'an	39
2.3.3. Ru'yetullah	40
2.3.4. Kaza ve Kader	41
2.3.5. Büyük Günah.....	42

2.4. NÜBÜVVET	45
2.4.1. Nübüvvete Duyulan İhtiyaç.....	45
2.4.2. Nübüvvetin Temellendirilmesi.....	46
a. Kur'an ve Peygamberliğe Delaleti.....	46
b. Nebi'nin Sıfatları	47
c. İsmet Sıfatı	48
2. 5. AHİRET	49
2.5.1. Cennet ve Cehennem Ehli	49
2.5.2. Kıyamet.....	50
2.6. İMAMET.....	50
2.6.1. İmamet	51
2.6.2. Ric'at.....	52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. MU'TEZİLE VE EHL-İ SÜNNET KAYNAKLARINA GÖRE el-HAYYÂT'IN FİKİRLERİNİN ANALİZİ.....	53
3.1. el-Hayyât İle Mu'tezile Görüşlerinin Birleşip Ayrıştığı Noktalar.....	53
3.2. el-Hayyât'ın Fikirleri İle Sünnî Görüşlerin Birleşip Ayrıştığı Noktalar	58
SONUÇ.....	62
KAYNAKAR	65
ÖZET (İNGİLİZCE ve TÜRKÇE).....	67

ÖNSÖZ

Bu araştırmada; Mu'tezile'den Bağdat ekolünün öncüsü sayılan Ebû'l Hüseyin Abdurrâhîm b. Muhammed b. Osman el-Hayyât'ın, *el-İntisâr* adlı eseri bağlamında, kelâmî görüşleri belirlenmeye çalışılmıştır. el-Hayyât, Mu'tezile Mezhebi'nin önde gelen simâlarından biridir. Nitekim o, *Hayyâtiyye Mezhebi*'nin de kurucusudur. Hicrî üçüncü yüzyılın başlarında, Basra ekolünün temsilcisi ve en yetkin âlimi Ali el-Cübâî bulunmaktadır. Bağdat ekolünün başını çeken ise, Ebu'l Hüseyin el-Hayyât'tır.

Bu çalışmada; el-Hayyât'ın kelâmî görüşleri işlenirken, büyük oranda onun günümüze kadar gelmiş bulunan “el-İntisâr” adlı eseri bizlere yol gösterici oldu. Çünkü el-Hayyât'a birçok eser nispet edilmesine rağmen *el-İntisâr*, onun günümüze kadar ulaşmış yegâne eseridir. Bu nedenle, onun kelâmî görüşlerini belirlemeye çalışırken doğal olarak büyük ölçüde bu eserden istifade ettik.

el-Hayyât, Mu'tezile Mezhebi içerisinde önemli simalardan biri olduğu için; araştırmamızın giriş kısmında, Mu'tezile Mezhebi'nin ortaya çıkışına kısaca değinerek el-Hayyât'ın Mu'tezile Mezhebi içerisindeki konumundan söz ettik.

Çalışmamızın birinci bölümünde; el-Hayyât'ın kimliği ve ilmî kişiliği, yaşadığı dönemdeki siyasî yapı ve yazarın adına nisbet edilen “Hayyâtiyye Mezhebi” üzerinde durulmuştur. Ayrıca el-Hayyât'ın; kimlerden ders aldığı, kimleri etkilediği veya kimlere ders verdiği de bu bölüm içerisinde ele alınmıştır. Yine ona nispet edilen eserleri, özellikle de *el-İntisâr* adlı kitabı bu bölümde ele alınıp incelenmiştir. Bu bölümde *el-İntisâr*'ı tanıtmakla beraber, bu eserin yazma ve matbû nüshaları hakkında da bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde; çalışmamızın ana mihverini oluşturan el-Hayyât'ın, “el-İntisâr” adlı eseri bağlamında kelâmî görüşleri işlenmiştir. Ayrıca *el-İntisâr*'da işlenen hususlar, özellikle büyük günah vb. kelâmî konular ile ilgili Ehl-i Sünnet eleştirilerine verilen cevaplar bu bölümde işlenmiştir.

Üçüncü bölümde ise el-Hayyât'ın fikirlerinin delilleri ile Mu'tezile Mezhebi'nden olan diğer âlimlerin görüşlerinin ayrışan ve birleşen noktaları belirlendikten sonra Ehl-i Sünnet kaynaklarına göre el-Hayyât'ın fikirlerinin analizi

yapılmaya çalışılmıştır. el-Hayyât'ın temel fikirleri ile Sünnî görüşlerin birleşip ayrıştığı hususlar da bu bölüm içerisinde ele alınıp irdelenmiştir.

Çalışmam boyunca, ufuk açıcılığı ve yol göstericiliği ile benden yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Mehmet KUBAT'a, yine kendilerinden çokça istifade ettiğim değerli hocalarım Prof. Dr. İsa YÜCEER'e, Doç. Dr. Cemalettin ERDEMCİ'ye ve Yrd. Doç. Dr. Ahmet CEYLAN'a teşekkür ederim.

Çaba bizden, başarı Allah'tandır.

Sadullah ÇAKAR

VAN - 2009

KISALTMALAR

a.	:Âyet
a.g.e.	:Adı Geçen Eser
a.g.m.	:Adı Geçen Makale
b.	:Bin
Bkz.	:Bakınız
Bsk.	:Baskı
c.	:Cilt
c.c.	:Celle Celalühü
Çev.	:Çeviren
D.İ.A.	:Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Fak.	:Fakülte
h.	:Hicrî
Krş.	:Karşılaştırmamız
m.	:Milâdî
Nşr.	:Neşreden
ö.	:Ölüm Tarihi
r.a.	:Radıyallahû Anhû
s.	:Süre
s.a.v.	:Sallallahu Aleyhi ve Sellem
Tah.	:Tahkik Eden
Trc.	:Tercüme Eden
Ts.	:Tarihsiz
Üniv.	:Üniversite
v.	:Vefat Tarihi
vb.	:Ve Buna Benzer
Yay.	:Yayınları
YYÜ	:Yüzüncü Yıl Üniversitesi

GİRİŞ

Herhangi bir tarihi dönemi ve tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan fikrî bir hareketi oluşum aşaması doğrultusunda veya tarihte yaşamış önemli bir şahsiyeti her yönüyle kavrayıp ortaya koymak ve bunun üzerinde fikir yürütmek, şüphesiz araştırmacıların en çok zorlandığı hususların başında gelmektedir. Çünkü böylesi konular, değişik etkenlerin birbiri ile olan ilişkilerini, etkilerini ve bunların analizlerini ortaya koymakla açıklanabilir. Bu durum ise, her bilgi çeşidini bilmeyi ve geniş bir perspektiften olaya bakmayı adeta zorunlu kılmaktadır. Nitekim her fikrî ekolün teşekkül süreci bir değil, birçok etkiye bağlıdır ve her öncü şahsiyetin düşüncesini şekillendiren birçok etmen bulunur.

Bu çalışma, her ne kadar el-Hayyât'ın kelâmî görüşlerini ortaya koymayı hedefliyorsa da, bu hedefin büyük oranda tutturulabilmesi için Mu'tezile içerisinde önemli bir konuma sahip olan el-Hayyât'ın mensubu olduğu ekolün, yani Mu'tezile'nin ortaya çıkışı ve bu kelâmî okulun temel görüşlerine dair ana hatlarıyla da olsa bilgiler sunulmayı gerektirmektedir. Ayrıca bu çalışmada el-Hayyât'ı her yönü ile incelemek temel hedef olduğundan, burada onun görüşleri ile sözünü ettiğimiz mezhebin görüşlerinin genel bir karşılaştırmasının yapılması da zorunludur.

A– Mu'tezile Mezhebi'nin Ortaya Çıkışı

Mu'tezile ismi veya kelime kökü, Kur'an'da Meryem Sûresi'de geçmektedir.¹ Peygamberimizin (s.a.v.) hadisinde de; “Kim şerden uzaklaşırsa, hayra düşer.”² şeklinde geçmektedir. Yine Süfyân-ı Sevrî'den gelen bir senetten de Mu'tezile'ye ilişkin bir ifade geçmektedir.³ Son olarak ise, el-Basrî'nin; kebire meselesine dair olarak, talebeleri olan Vâsıl b. Ata ve arkadaşı Ubeyd'e söylemiş olduğu sözden dolayı Mu'tezile'ye bu isim verilmiştir.⁴

Mu'tezile Mezhebi'ne, Adliyye'de denilmektedir.⁵ Çünkü bu mezhep, Allah'ın adaletine dair olarak çok söylemler ifade etmişlerdir.

İslâm mezhep tarihçileri, dinî akideler üzerindeki aklî tefekkürün İslâm'da Mu'tezile ve onların selefleri olan Kaderiyye ile Cehmiyye'nin ellerinde başladığı

¹ Meryem, 19/48.

² Ahmet b. Yahya b. Murtezâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, Beyrut, 1960, 3.

³ İbnu'l-Murtezâ, *a.g.e.*, 2.

⁴ İbnu'l-Murtezâ, *a.g.e.*, 3.

⁵ İbnu'l-Murtezâ, *a.g.e.*, 2.

hususunda hemfikirdirler. Bu, hicrî birinci asrın sonu ile hicrî ikinci asrın başında olmuştur.⁶ Buna göre İslâmî bilgi alanında ilk defa akla işlerlik kazandıran ve İslâm akaidini aklî metotlar ışığında anlamaya, açıklamaya ve savunmaya çalışan ilk kelâm okulunun Mu'tezile olduğu söylenebilir.⁷

Aklî tefekkür; ilk önce ve de özellikle Mevâlîler arasında yaygınlık kazanmıştır. Çünkü bunlar, felsefî meselelerin derinliklerine inme kabiliyeti veren aklî ilimlere vakıf, nazar ve istidlal yollarına alışkın kişilerdi.⁸

Mu'tezile Mezhebi'nin doğuşuna etki eden faktörlerden biri, İslâm toplumunda zuhur eden gerek itikadî gerekse siyasî bir takım ihtilaflar gelir.⁹ İslâm'ın erken döneminde şöyle bir soru ortaya atıldı: Müslüman toplum içinde, büyük günah işleyen kişinin konumu nedir? Büyük günah işleyen bir kimsenin iman bakımından durumu ne olacaktır? Büyük günah işleyen bir kimse gerçekten mü'min midir? Eğer mü'min sınıfından değilse, bizim onu hangi kategoriye sokmamız gerekmektedir? Bu ve benzeri soruları cevaplandırmaya yönelik her fırka, büyük günahla ilgili dinî metinleri farklı bir şekilde anlamış ve açıklamıştır. Nassları farklı yorumlama ve bu yorumlardan değişik sonuçlar çıkarma, müslümanların ihtilâf etmesine sebep olmuştur. Bunun neticisinde de çeşitli müslüman fırkaları meydana gelmiştir.¹⁰ Büyük günah işleyen, bir mezhebe göre mutlak surette kâfir, birine göre, mutlak surette mü'min, bir diğerine göre ise ne mü'min ve ne de kâfir, ama ikisinin ortası olan bir yerdedir.¹¹¹²

İslâm'ın ilk döneminde sözünü ettiğimiz büyük günah (kebîre) meselesindeki ayrışmalar sonucunda ortaya çıkan fırkalardan biri de Mu'tezile'dir. Bu mezhep, ilk başta imanın aklîleştirilmesi bağlamında sadece İslâm'ın çelişir gibi görünen naslarına tutarlı aklî yorumlar getirmeyi hedeflemişken, zamanla itikada ilişkin meseleleri, aklî bir temele oturtmak için yoğun bir gayrete girmiş ve giderek rasyonel bir boyut kazanarak selef geleneğine dayalı bakış açısına sahip olan bilginlerin aşırı

⁶ İrfan Abdulhamid, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akâid Esasları*, (Çev., M. Saim Yeprem) Marifet Yay., İstanbul, 1983, 139.

⁷ Mehmet Kubat, "Ötekini Tanımlama Bağlamında Mu'tezile'nin Sünnî Okunuşu", *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 21, Erzurum, 2004, 54.

⁸ Abdulhamid, *a.g.e.*, 142.

⁹ Şerafeddin Gölcük- Süleyman Toprak, *Kelâm*, Tekin Kitabevi, 4. Bsk., Konya, 1998, 43.

¹⁰ Mehmet Kubat, *İslâm'ın İlk Döneminde İtikadî İhtilâflar ve Sebepleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 1997, 172.

¹¹ Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n Nihal*, Beyrut, 1948, I, 140; Krş.: Kubat, *İslâm'ın İlk Döneminde İtikadî İhtilâflar ve Sebepleri*, 172-173.

tepkilerine hedef olmuştur. Mu'tezile'nin dinî anlamda bir ekol olarak ortaya çıkış tarihi, kesin bir şekilde bilinmemektedir. Klâsik kaynaklar, Vasıl b. Ata'nın (v. 131/748), Hasan el-Basrî'nin (v. 110/728) meclisinden ayrılmasıyla başladığını söylerler.¹³ Buna göre, Mu'tezile'nin hicrî ikinci asrın başlarında ortaya çıktığını söylemek mümkün görülmektedir.

Fikrî düzlemde faaliyet gösteren Mu'tezile, Emevîler tarafından herhangi bir baskı ile karşılaşmamıştır. Aynı şekilde, Mu'tezile Mezhebi de, Emevîler aleyhinde herhangi bir faaliyette bulunmamış ve onların icraatına alenî bir tepki göstermemiştir. Abbasîler döneminde ise Mu'tezile Mezhebi en parlak dönemini yaşamıştır.

Mu'tezile'nin düşünce düzlemindeki faaliyeti, hicrî 218'e kadar sürmüştür.¹⁴ Bu süreçten sonra aklî tefekkür veya bilgi, tehdit ve işkence aracına dönüşmüştür. Din ile felsefeyi uzlaştırma çabasını temsil eden Mu'tezile'nin entellektüel tavrı, bunda önemli bir rol oynamıştır. Bu söylem, Mu'tezile'nin ilk yılları için geçerlidir. Mu'tezile Mezhebi, daha sonraki yıllarda aklı ön planda tutmuştur. Ayrıca Mu'tezile, kendi dinî anlayışını kabul ettirmek için iktidarın gücünden yararlanmak istemiştir. Böyle bir ilişki biçiminde Mu'tezile, iktidara eklenilerek resmî bir hüviyete kavuşmuştur. Kendi dinî anlayışının herkes tarafından kabul edilmesi doğrultusunda resmî yaptırımlar ve farklı baskılarla tarihte *Mihne* olarak adlandırılan veya sorgulama düzeni şeklinde de adlandırılabilir bir ortamın oluşmasını sağlamıştır.¹⁵

Mu'tezilî düşüncenin yaygınlaşmasında daha başka etkenler de vardır. İslâm toplumunun bağrında yer alan gayri müslim toplulukların etkisi ve tepkisi, bunlar karşısında Mu'tezile'nin tepkileri ve genel tutumları hesaba katılabilir. Irak'ta, Mazdekîler, Suriye'de, Hristiyan ve Yahudi gibi gayri müslim toplulukları meydana getirmekteydiler.¹⁶ Mu'tezile düşünce akımının belirleyici etkenlerinden birinin Kûfe ve Basra'da yaygın olan bazı eski İran dini fırkaların, "dualizm" yani ikicilik ile mücadele olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Özellikle Abdülmelik b. Mervan,

¹³ Şehristânî, *a.g.e.*, I, 48; Krş. Kubat, "Ötekini Tanımlama Bağlamında Mu'tezile'nin Sünnî Okunuşu", 59.

¹⁴ eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I, 48.

¹⁵ Kubat, "Ötekini Tanımlama Bağlamında Mu'tezile'nin Sünnî Okunuşu", 54.

¹⁶ Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, (Çev., Hüseyin Hatemi), İletişim Yay., İstanbul, 1986, 115-116.

Hişam b. Abdülmelik dönemlerinde Vasıl b. Atâ (ö.131/748) ve Amr b. Ubeyd (v. 144/761) bu anlamda çok önemli bir mücadele sürdürmüşlerdir.¹⁷

Sırf mezhep taassubuna bağlı olarak Mu'tezile hakkında "el-Milel ve'n-Nihal" kitaplarında yer alan suçlamalar gerçeği yansıtmamaktadır. Fakat onların aklı istidlallerde aşırılık göstermeleri, özellikle "emri bi'l-ma'rûf ve nehyi an'il-münker" ilkesini siyasallaştırmaları ve bilgiyi baskı aracına dönüştürmeleri, aleyhlerinde aşırı fikirlerin kabul görmesine neden olmuştur.¹⁸

Emevî ve Abbasî devrinde İslâm devletinin sınırları doğuda Maveraünnehir ve batıda ise İspanya'ya kadar uzanmıştır.¹⁹ Bu fevkalade genişleme sonucunda birçok unsur, İslâm toplumuna girmiştir. Söz gelimi Suriye ve Mısır'da, Hristiyanlık ve Yahudilik hâkim durumdayken, İran ve Irak'ta, Mecusilik, Sabiilik, Mazdekiye ve bunların hepsi için yani Düalist akımların hepsi için de kullanılmakta olan Senevîlik gibi birçok inanç biçimi veya biçimleri yaygın durumdaydı.²⁰ Müslüman toplum kısa zamanda sözünü ettiğimiz bu dinler ve başka kültürlerle yüz yüze gelmiştir.

Yabancı unsurlar kanalıyla da İslâm toplumuna, daha önce kimsenin cesaret edemediği birçok teolojik mesele gündeme getirildi. Ayrıca devletin çeşitli birimlerinde, daha önce çokça tartışılmış olan dinî problemlerin taşıyıcısı durumunda olan kişiler vardı.²¹ Bu teolojik problemlerin oluşturmuş olduğu kargaşayı önlemenin çaresi olarak, akıl ve istidlâl yoluyla çözümleme gücünü kendilerinde görenler, İslâm inancını akılla savunmaya girişmişlerdir. Bu savunma yöntemi önceleri "fıkıh", "akaid", "tevhid" ve daha sonra da "kelâm" olarak anılmıştır. Bu anlamda İslâm'da aklı tefekkür ilk olarak Mu'tezile ile başlamış ve Kelâm'ın kurucuları da yine Mu'tezile Mezhebi olmuştur.²²

Müslümanlar, daha Emeviler devrinde değişik kültürlerle ilgilenmeye başlamışlardır. Müslümanlar arasında hızla gelişen fikrî hareketlerin ağırlık merkezi, ilim ve irfanda çok meşhur olan Bağdat şehri olmuştur. Halife Mansur'un halifeliği zamanında (v.137/754) başlayan tercüme hareketleri, hızla gelişmiştir. Özellikle de (H.198/813) Me'mun'un halife olmasıyla, Yunanca'dan, Pehlevi'den ve bilhassa

¹⁷ Krş. eş-Şehristanî, *a.g.e.*, I, 46-96.

¹⁸ Nadim Macit, *Ehl-i Sünnet Ekolünün Doğuşu ve İlk Öncüleri ve Görüşleri*, Erzurum, 1985, 25.

¹⁹ Kubat, *İslâm'ın İlk Döneminde İtikadi İhtilâflar ve Sebepleri*, 265, 279.

²⁰ Kemal Işık, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, 1967, 61-65.

²¹ Abdulkâhîr el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firak*, Beyrut, 1985, 68- 69.

²² Mehmet Kubat, *Hasan el-Basrî, Hayatı, İlmi Kişiliği ve Kelâm İlmindeki Yeri*, Çıra Yayınları, İstanbul, 2008, 115.

Süryanice'den Arapça'ya birçok eserler çevrilmiştir. Daha sonra (h. 217/832) Me'mun tarafından kurulan "Beytü'l Hikme"nin bu alanda büyük rolleri olmuştur.²³ Hicrî 232/846'da halife olan el-Mütevekkil tarafından da bu hareket destek görülmüştür. Tercüme edilen eserlerle birlikte değişik kültürel kodlar ve inanç öğeleri, İslâm toplumuna girmiştir.

Müslüman bilginlerin bu karmaşık fikrî ortamda dinî esasları savunmaları ve farklı yöntemleri esas almaları sebebiyle, değişik kelâmî okulların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu Kelâm İlmi'nin kurucuları olarak da tanımlandırabileceğimiz bir mezhep olan "Mu'tezile Mezhebi", mezhepler tarihi açısından önemli bir yer teşkil etmektedir. Mu'tezile Mezhebi'nde yer alan pek çok kayda değer âlim yetişmiştir. Bu yetişen âlimlerin görüşlerinin hep aynı doğrultuda olmadığı da bir gerçektir. Çünkü bu mezhep içinde doğan fırkalar ya da ekollerin oluşması, bizim bu yargımızı doğrulamaktadır. Mu'tezile Mezhebi'nde yetişmiş olan ve Bağdat ekolünün öncüsü de sayılan el-Hayyât'ın kelâmî görüşlerini anlatmak bu çalışmanın temel amacını teşkil edecektir. "Hayyâtiyye Mezhebi"nin de kurucusu olarak kabul edilen ve asıl adı Ebu'l Hüseyin Abdurrahim bin Muhammed bin Osman el-Hayyât olan bu Mu'tezilî âlimin hayatını ve kelâmî görüşlerini, onun günümüze kadar gelmiş olan "el-İntisâr" adlı eseri bağlamında ele almak temel esastır. Ayrıca el-Hayyât'ın fikirlerinin analizi, Ehl-i Sünnet kaynaklarına göre ve delilleri ile beraber olarak sunulacaktır.

B- el-Hayyât'ın Mu'tezile Mezhebi İçerisindeki Konumu

Ebu'l Hüseyin el-Hayyât, üçüncü hicrî asırda yaşamıştır. Onun tam adı Ebu'l Hüseyin Abdurrahîm b. Muhammed b. Osman el-Hayyât'tır (ö. 300/912).²⁴ Bağdat Ekolü Mu'tezilî âlimlerinden olan el-Hayyât, yine aynı ekole mensup olan Ebu Kasım Abdullah b. Ahmet b. Mahmûd el-Belhî el-Ka'bî'nin de (ö. 319/931) hocasıdır.²⁵

el-Hayyât, Mu'tezile Mezhebi içerisinde çok etkin bir âlim ve aynı zamanda kendi çağına damgasını vurmuş önemli bir şahsiyettir. O'nun yaşadığı dönemde, Mu'tezile'den her bir fırka, kendi görüşünü ön plânda tutmaya çalışmıştır. Bu

²³ Marshall G. S.Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, (Çev., Heyet), İz Yay., İstanbul, 1994, I, 381.

²⁴ İbnü'l-Murtezâ, *a.g.e.*, 85.

²⁵ Şerafeddin Gölçük, "Ebu'l Hüseyin el-Hayyât", *DİA*, İstanbul, 1997, XVII, 103.

nedenle Mu'tezile, parçalanma süreci yaşamaya başlamıştır. Onun yaşadığı dönemde Mu'tezile Mezhebi'nin gidişatı, pek iç açıcı değildi. el-Hayyât, Mu'tezile Mezhebi'nde çalkantıların yaşandığı bir dönemde yaşamıştır.²⁶

el-Hayyât'ın zamanında Mu'tezile'den kopmalar başlamıştı. Çünkü Mu'tezile Mezhebi içinde bulunan birçok önemli âlim, kendi görüşlerinin egemen olmasını istemekteydi. Söz gelimi Mu'tezile içerisinde önemli bir konumu olan âlimlerden biri Ebû Ali el-Cübbâî'dir. el-Cübbâî, kendi döneminde Basra ekolünün başını çekmektedir.²⁷ Başka bir ekol olan Bağdat ekolünün başında ise, o döneme damgasını vurmuş olan Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât vardır. Bilindiği gibi Bağdat kelâm geleneği, Bişr bin el-Mu'temir (ö. 210/825) ile başlamıştır. el-Hayyât, bu gelenekten gelen ve bu atmosfer içinde yetişmiş bir âlimdir.

Mu'tezile Mezhebi'nin ilk teşekkül yılları, son derece verimli geçmiştir.²⁸ Ancak daha sonraki yıllarda bu durum pek iç açıcı olmamıştır. Özellikle Mu'tezile Mezhebi, son dönemlerinde giderek zayıflamıştır. Çünkü Mu'tezile âlimleri, tarihte Mihne olarak bilinen dönemde kendi görüşlerini halka zorla kabul ettirmeye çalışmışlardır. Siyasî otoriteyi de arkalarına alarak düşüncelerini halka zorla kabul ettirme yolunu seçmişlerdir.²⁹ Sorgulama süreci olarak da tanımlanırabilecek bu dönemde Mu'tezile Mezhebi, giderek zayıflamıştır.

el-Hayyât, bu dönemde yaşamış bir âlim olması hasebi ile Mu'tezile Mezhebi'ni savunmuş, beş temel esası ve diğer Mu'tezilî fikirleri müdafaa etmiş bir âlimdir. Bu konuda kendisi, büyük gayretler içine girmiştir. el-Hayyât'ın önemi bu noktada, daha da belirginleşmiştir. O, bu amaç uğruna birçok eser kâleme almıştır. Yazdığı eserleri içinde de en önemlisi, *el-İntisâr* adlı kitabıdır. Yazar bu kitabında Kelâm İlmi'nin inceliklerini ele almıştır.³⁰ el-Hayyât, bu eserinde Kelâm İlmi'nin inceliklerini, nazar ve marifet ehli olan Mu'tezile âlimlerinden daha iyi bilen hiç kimsenin bulunmadığını ifade etmektedir.³¹ Bununla birlikte el-Hayyât, Mu'tezile Mezhebi'nde yer alan âlimlerin görüşlerinde kopmalar olduğunun farkındadır. Kendisi, bu ihtilafların Kelâm'ın tali meselelerinde yani dakîk meselelerinde

²⁶ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, Damla Yay., İstanbul, 1953, 83.

²⁷ Ebû Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Beyrut, 1948, I, 103.

²⁸ W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev., E.Ruhi Fırlalı), Umran Yay., Ankara, 1981, 146.

²⁹ Kubat, "Ötekini Tanımlama Bağlamında Mu'tezile'nin Sünnî Okunuşu", 54.

³⁰ Gölcük, a.g.m., 103.

³¹ Ebu'l Hüseyin el-Hayyât, *Kitâbü'l İntisâr*, Mektebetü'l Katulikiye, Beyrut, 1957, 123.

olduğuna inanmaktadır. Mu'tezile Mezhebi mensuplarının çoğuna göre, *Dakiku'l Kelâm* denilen kelâm konularını, sadece Kelâm ehli olan Mu'tezile'den başka kimse, yeter derecede bilmemektedir. Çünkü onlar, özellikle de el-Hayyât, en karmaşık Kelâm meselelerinde sadece karşı fikir sahibi kişi veya kişilerin bile ilhamı Mu'tezilî âlimlerden aldığını düşünmektedir. Bunun yanında el-Hayyât, Mu'tezile'ye özgü fikirlerin ve beş temel esasın günümüze kadar ulaşmasında etkili olan kelâmcıların ilklerinden sayılmaktadır. Çünkü ona göre beş temel esası kabul etmeyen bir kişi, Mu'tezilî sayılmamaktadır. Mu'tezile Mezhebi'ne intisap etmiş olmanın temel şartı beş esası tereddütsüz olarak kabul etmekten geçer.

el-Hayyât, *Kitabu'l-İntisâr ve'r-Reddu alâ er-Râvendiy'l-Mulhid* isimli kitabıyla haklı bir üne sahip olmuştur. O, bu eserini İbnu'r-Râvendî (ö.250?/864)'nin Mu'tezile'yi kötölemek için yazdığı *el-Fedâihü'l-Mu'tezile (Mu'tezile'nin Saçmalıkları)* isimli kitabına reddiye olarak kâleme almıştır.³²

Dehrîlik ve materyalizm, İslâm'dan önce ve İslâm'ın yayılışı sırasında Orta Doğu'da mevcut olmasına rağmen, bu fikirlerin burada oluşup oluşmadığı konusunda kesin bilgi yoktur. Bu fikirlerin İslâm kültürüne daha önce bu fikirlere sahip kimselerin şeklen müslüman olmaları, sonradan müslümanlığı zayıflayan kimselerin bu fikirleri benimsemeleri ve bu fikre sahip müslüman olmayan tebadan da müslümanların etkilenmeleri sebebi ile geçtiği söylenebilir. Ebû Ali Rica, Talût, Salih İbn Abdülkuddûs, Ebû İsa el-Varrak, Başşâr İbn-i Burd ve konumuz için son derece önem teşkil eden İbnu'r-Râvendî gibi kimseler dehriyyûndan olarak görülebilir. İbnu'r-Râvendî, Mu'tezile Mezhebi'nin sekizinci kuşak âlimlerinden sayılmaktadır.³³ İlk yıllarında Mu'tezile Mezhebi'ne mensuptu. Daha sonraki devrelerde ise, Râfizi olmuş bir dehriyyun âlimidir. Bir mülhid olduğu iddia edilen İbnu'r-Râvendî, eserlerinde başta Mu'tezile Mezhebi olmak üzere bütün İslâm fırkalarını reddetmiştir. Madde ve âlemin ezeli olduğunu savunmuş, yaratılışı reddetmiştir. Kur'an'ı ve peygamberi yalanlamıştır. Tevhit inancının batıl olduğunu iddia etmiştir. Bu konular ile ilgili olarak Tac, Zümrüt ve İmame adlarında birçok kitaplar yazmıştır.³⁴ İnsan için tek rehberin akıl olduğunu savunmuş ve mu'cizeyi

³² Gölçük, a.g.m., 104.

³³ İbnu'l-Murtezâ, a.g.e., 91.

³⁴ İbnu'l-Murtezâ, a.g.e., 92.

inkâr etmiştir. İşte el-Hayyât, bu şahsın daha önce mensubu bulunduğu Mu'tezile'yi tenkid amaçlı yazdığı eserini çürütmek için ömür tüketmiş bir âlimdir.

Ayrıca el-Hayyât, Kelâm ekolleri hakkında derin bilgisinin yanında, hadis ve fıkıh ilmine de sahip seçkin bir âlimdir. Allah'ın varlığı hakkında değerlendirmelerde bulunan el-Hayyât, mevcut manasında Allah'ın bir şey olduğunu, mahiyetinin ise bulunmadığını söylemiştir. "Ma'dûm (yok)'un", bir şey olduğunun ispatı hususunda diğer Mu'tezile âlimlerinden daha aşırı bir tavır sergilemiştir. Allah'ın sıfatlarının nefyi, kader, akıl ve nass hakkındaki görüşleri diğer Mu'tezile âlimlerine benzerlikler arz etmektedir. Büyük günah sahibi hakkındaki görüşünde, Vasıl b. Atâ'nın hükmünü benimsemiş gibi gözüken el-Hayyât, bu kişinin ne mü'min ve ne de kâfir olduğunu ama bu ikisi arasındaki bir yerde yani bir menzilde bulunduğu kanaatindedir. Peygamberlerin ismeti konusuna da değinen Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât, peygamberlerin tebliğlerinde hata yapamayacaklarını, diğer konularda ise, zelle türünden küçük günahlar işleyebileceklerini kabul etmiştir.

el-Hayyât, sahabelerin en üstününün Hz. Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/661) olduğu inancındadır. Bu görüşünü desteklemek için, Hz. Ali'nin sahabe arasında ilk müslüman kişi olduğu, ayrıca onun, sahabenin âlim, zâhid, mücahit, kurra, müfessir ve cömertlerinin ilki olduğu ve de Hz. Peygamber'e (s.a.v.) en yakın kimselerden olduğu tezini ileri sürer.

el-Hayyât, yalnızca Mu'tezile Mezhebi'nin önde gelen bir âlimi olmakla kalmamış aynı zamanda kendi ismine izafe edilen *Hayyâtiyye Mezhebi*'ni de kurmuştur. Bu mezhep, yalnızca kendisi tarafından değil, diğer Mu'tezile Mezhebi mensupları tarafından da muteber bir mezhep olarak kabul edilmektedir. Ayrıca bu mezhep, ma'dûm konusunda diğer ekollerden farklı düşündüğü için bu mezhebe *Ma'dûmiyye Mezhebi*'de denilmektedir.³⁵

³⁵ İsa Yüceer, *Mu'tezile Öncüleri ve Kelâmî Görüşleri*, YYÜ Ofset Baskı Tesisleri, Van, 1995, 203.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. el-HAYYÂT'IN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

1.1. el-Hayyât'ın Hayatına Genel Bir Bakış

Asıl adı Ebu'l-Hüseyin Abdürrahîm b. Muhammed b. Osman el-Hayyât'tır (ö. 300/913). Mu'tezile'nin Bağdat Ekolüne mensup önemli bir kelâm âlimidir.³⁶ Kâdı Abdülcebbâr ve İbnü'l Murtezâ gibi önemli kelâm âlimleri el-Hayyât'ı, Mu'tezile'nin sekizinci tabakasında zikretmektedirler.³⁷ el-Hayyât'ın doğum ve ölüm tarihi hakkında kesin bir bilgi yoktur. Hicrî 234'te (m. 848) vefat eden Ca'fer bin Mübeşşir'e yetişip ona bazı sorular sorduğu konusunda bazı rivâyetler vardır.³⁸ Hicrî 273 (m. 886) tarihinde doğan ve aynı zamanda el-Hayyât'ın çok önemli bir öğrencisi de olan el-Ka'bî'nin hocası olarak dikkate alındığında, onun hicrî 220'de (m. 835) dünyaya geldiği tahmin edilebilir. Vefat tarihi kesin olmamakla beraber hicrî 300 (m. 913) yılında öldüğü anlaşılmaktadır. Çünkü el-Ka'bî, hicrî 290'da (m. 903) kâleme aldığı *Makâlatü'l İslâmiyyin* adlı eserinde el-Hayyât'ın o sırada hayatta olduğunu ifade eder tarzda sözler sarf etmektedir.³⁹

el-Hayyât, kendi döneminin en önde gelen âlimlerinden biridir. O, bu konumunu farklı ilim adamlarından dersler almasına borçludur. Mesela o, Kelâm ilminin yanı sıra hadis alanında da dersler almıştır. Onun tanınmış hadis hocası olarak Yusuf b. Musa el-Kattan'ı zikretmemiz mümkündür. Yine el-Hayyât'ın hocaları arasında, İsa b. Heysem es-Sûfî ve Ebû Mücalid Ahmet b. Hüseyin ed-Darîr zikredilebilir.⁴⁰

el-Hayyât, kelâmcıların görüşleri hakkındaki geniş bilgisi ile temayüz etmiş bir âlimdir ve o ilmini çok ileri düzeyde bilmektedir. O, daha çok bu yönüyle kendi çağına damgasını vurmuş önemli bir Mu'tezile âlimidir. O, fırkaların görüşlerine dair pek çok nakiller yapmıştır ve soraki dönemlerde onun yaptığı bu nakillerden

³⁶ eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I, 102.

³⁷ Gölcük, *a.g.m.*, 103.

³⁸ Yüceer, *a.g.e.*, 104.

³⁹ el-Hayyât, *a.g.e.*, 77.

⁴⁰ Gölcük, *a.g.m.*, 103.

hareketle ilk dönemdeki birçok kişi, fırka ve konu hakkında bilgi edinmek mümkün olmuştur.⁴¹

Bunun yanında el-Hayyât, hadis, fıkıh ve tefsiri de çok iyi bilen, bu ilim dallarında da söz sahibi olmuş bir âlimdir. Zira o, bu alanların önemli hocalarından ders almıştır. Aynı zamanda Şafîî fakihi olan Ebu'l Abbas İbn-i Süreyc,⁴² Maliki fakihi olan İbn-i Müntâb el-Kerâsîbî ve Zahirî İyâzî gibi âlimler, aralarındaki mezhep farkına rağmen el-Hayyât'tan istifade etmişlerdir.⁴³ Mu'tezile Mezhebi'nin dokuzuncu tabakasından olan Muhammed b. Ömer es-Seymirî de el-Hayyât'tan istifade etmiştir.⁴⁴

Ayrıca el-Hayyât, gerçekleri çok başarılı bir şekilde ifade etmeyi de başarmış bir âlimdir. O, doğru bildiği yolda hiç yılmadan yürüyen ve uğradığı sıkıntılar karşısında sabreden bir kimse olarak bilinmektedir. Ona bu dayanma gücünü veren kişinin, hocası olarak bilinen Ebû Mücâlid olduğu söylenir.⁴⁵ Ebû Mücâlid, el-Hayyât'ın fikrî şahsiyetinin oluşmasında büyük oranda etkili olmuştur.

el-Hayyât'ın yaşadığı dönemde her bir fırka, kendi görüşünü ön plânda tutmaya çalışmıştır. el-Hayyât, Mu'tezile'nin parçalanmaya yüz tuttuğu bir dönemde yaşamıştır. Onun döneminde Mu'tezile'den kopmalar başlamıştı. Çünkü Mu'tezile içinde bulunan birçok önemli âlim bu dönemde Mu'tezile'yi terk etmiştir. Mezhepten ayrılan bu kişiler, mensubu oldukları mezheplerine çok çirkin saldırılarda bulunmuşlardır. Ayrıca, hadlerini de aşarak İslâm'a da saldırılarda bulunmuşlardır. Nitekim hicrî üçüncü yüzyılda Mu'tezile'den bazı âlimler, bu duruma dur demek için harekete geçmişlerdir. Bu bağlamda yalnızca İbnü'r-Râvendî'nin yazmış olduğu eserlere karşı Mu'tezile'nin mensupları tarafından reddiye niteliğinde yaklaşık kırk eser kâleme alınmıştır. Kaleme alınan eserlerin bu denli çok olması fikrî zenginliği gösterdiği gibi, bu durum aynı zamanda o dönemde Mu'tezile'nin bir bunâlim psikolojisi içinde olduğunu da göstermektedir.

Bağdat ekolünün başında, o döneme damgasını vurmuş olan el-Hayyât vardır. Bilindiği gibi Bağdat Kelâm geleneği, Bişr bin el-Mu'temir ile başlamıştır. İşte el-Hayyât, bu gelenek içinde yetişmiş bir âlimdir. Mu'tezile'nin ilk teşekkül yılları son

⁴¹ Gölcük, a.g.m., 104.

⁴² İbnü'l-Murtezâ, *a.g.e.*, 129.

⁴³ Gölcük, a.g.m., 104.

⁴⁴ İbnü'l-Murtezâ, *a.g.e.*, 96.

⁴⁵ el-Hayyât, *a.g.e.*, 78.

derece verimli geçmiştir. Ancak daha sonraki yıllarda bu durum pek iç açıcı olmamıştır. Özellikle Mu'tezile, son dönemlerinde giderek zayıflamıştır. Çünkü Mu'tezile âlimleri, siyasî otoriteyi de arkalarına alarak görüşlerini halka zorla kabul ettirme yoluna gitmişlerdir. Mezhepler tarihinde *Mihne Süreci* olarak tanımlanan bu dönemde Mu'tezile, giderek zayıflamıştır.⁴⁶

İşte el-Hayyât, bu dönemde yaşamış bir âlim olması hasebi ile Mu'tezile için büyük gayretler içine girmiştir. Bu amaç uğruna birçok eser kâleme almıştır. Bu eserler içinde en önemli olanı *el-İntisâr* adlı kitabıdır. Yazar bu kitabında, Kelâm İlmi'nin dakîk meselelerini ele almıştır. O, bu eserde Kelâm ilminin inceliklerini, nazar ve marifet ehli olan Mu'tezile âlimlerinden daha iyi bilen hiç kimsenin bulunmadığını ifade etmektedir.⁴⁷

Mu'tezile âlimlerinin çoğuna göre, Kelâm'ın dakîk konularını, sadece Kelâm ehli olan Mu'tezile'den başka kimse yeter derecede bilmemektedir. Ayrıca bu ekole bağlı olmayanların ise, Mu'tezile'den intihal yani nakil dışında kendilerine ait herhangi bir görüşlerinin bulunmamasını da tezlerine delil göstermektedirler. el-Hayyât'a göre de, bütün bunlar, Kelâm ilminde sadece Mu'tezile Mezhebi'nin söz sahibi olduğunun birer işaretidir.⁴⁸

Cehm bin Safvan, zamanın en önde gelen âlimlerinden sayılmaktadır. Cehm ile Mu'tezile, bazı konularda birbirleri ile ortak görüşlere sahiptirler. el-Hayyât, Cehm bin Safvan'a, bu hemfikir oldukları konuları nazara alarak Mu'tezile'dendir demeyi kabul etmez. Bunu kabul edenleri de eleştirmiştir. Çünkü ona göre, bir kişinin Mu'tezileden olabilmesi için her şeyden önce usul-ü hamseyi kabul etmesi gerekir. Cehm ise, usul-ü hamsenin hepsini kabul etmemektedir.⁴⁹

el-Hayyât, pek çok konuda Bağdat Mu'tezile ekolünün kabul ettiği şeyleri aynen kabul etmektedir. Nitekim onun sıfatların nefyi, halku'l-Kur'an, ru'yetullah ve kader gibi temel kelâmî konularda Bağdat Mu'tezile grubu ile benzer görüşleri vardır.

Mezhepler tarihi kaynaklarının aktardığına göre, Mu'tezile kelâmcıları, ilk iki asırda düalist ve mülhit akımlarla yaptıkları mücadelelerden sonra Selefî veya Sünnî

⁴⁶ Kubat, "Ötekini Tanımlama Bağlamında Mu'tezile'nin Sünnî Okunuşu", 54.

⁴⁷ el-Hayyât, *a.g.e.*, 73.

⁴⁸ İbnu'l-Murtezâ, *a.g.e.*, 92.

⁴⁹ Ebu'l Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Makâlât'u'l-İslâmiyyin ve İhtilâfü'l Musâllîn*, (Tah., Hermut Ritter) Beyrut, 1969, 79.

kelâmın yeni yeni yerleşmeye başladığı hicrî üçüncü yüzyılda daha çok varlık ve tabiat meselelerine ilgi duymaya başlamışlar. Örneğin Allah'ın varlığı ve sıfatları gibi konulardan tefekküre dayalı âlem ve insan problemlerine kadar daha pek çok konu ile ilgilenmeleri gibi. el-Hayyât bu hususu şu şekilde ifade etmektedir: “Bu asırda Mu'tezile Kelâmcıları; celî ve zâhir kelâmdan, dakîk ve ğâmız olan Kelâm'a yönelmişler.”⁵⁰

el-Hayyât, Mu'tezile içinde çok önemli bir yer edinmiştir. Özellikle Mu'tezile Mezhebi'nin çökmeye yüz tuttuğu bir dönemde yaşamış olması dolayısı ile onun ilmî kimliği bir başka önem göstermektedir. Çünkü Mu'tezile'yi, gelen saldırılara karşı savunmuştur. Bunun için ise, birçok reddiye kitapları kâleme almıştır. el-Hayyât, Bağdat Mu'tezile ekolü içinde, Hayyatiyye Mezhebi veya Ma'dûmiyye Mezhebi olarak adlandırılan bir mezhebin kurucusu olarak kabul edilmektedir.

Her yönü ile donanımlı bir kişiliğe sahiptir. el-Hayyât, hem bir kelâmcı, hem bir fıkıh âlimi, hem bir hadis âlimi, hem bir tefsir âlimi, hem bir arîf hem de önemli bir mütefekkidir. Bu kadar önemli olan bir âlim, elbette birçok eser te'lif etmiştir. Bu kitapların sayısını kesin olarak bilmek mümkün değildir. Çünkü el-Hayyât'ın yaşadığı dönemde, onun fikirleri çok fazla tutulmamaktadır. Bunun için kaleme aldığı birçok eser, ya yakılmış ya saklı tutulmuş ya da tesadüfen günümüze kadar gelebilmiştir. Nüsha olarak sadece *el-İntisâr* adlı kitap elimizde mevcuttur.

1.2. el-Hayyât'ın Yaşadığı Dönemde Fikrî ve Siyasî Durum

el-Hayyât, Mu'tezile'nin çok önemli bir âlimi ve aynı zamanda da kendi çağına damgasını vurmuş bir kişidir. O'nun yaşadığı dönemde her bir fırka kendi görüşünü ön plânda tutmaya çalışmıştır. Haliyle bazı mezhep ve ekoller parçalanma aşaması içinde olmuştur. Onun yaşadığı dönemde Mu'tezile'nin gidişatı, pek parlak olmamıştır. el-Hayyât, Mu'tezile'nin çalkantılar içinde bulunduğu bir dönemde yaşamıştır.⁵¹ Çünkü mezhep içinde birçok önemli âlim bulunmaktadır. Onlardan bir tanesi de, Ali el-Cübbâî'dir. el-Cübbâî, Basra ekolünün başını çekmektedir. Başka bir ekol olan Bağdat ekolünün başında ise, o döneme damgasını vurmuş olan el-Hayyât vardı.

⁵⁰ el-Hayyât, *a.g.e.*, 76.

⁵¹ Topaloğlu, *a.g.e.*, 83.

Mu'tezile'nin ilk teşekkül yılları, son derece verimli geçmiştir. Ancak daha sonraki yıllarda bu durum pek iç açıcı olmamıştır. Özellikle, son dönemlerinde giderek zayıflamıştır. Çünkü âlimleri, görüşlerini halka zorla kabul ettirmişlerdir. Siyasî otoriteyi de arkalarına alarak düşüncelerini halka zorla kabul ettirmişlerdir. Mezhepler tarihinde *Mihne Süreci* olarak tanımlanan bu dönemde Mu'tezile, giderek zayıflamıştır. İşte el-Hayyât, bu dönemde yaşamış bir âlim olması hasebi ile Mu'tezile Mezhebini, son derece savunmuştur. Bunun için, büyük gayretler içine girmiştir. İşte el-Hayyât'ın önemi burada daha da kendini göstermektedir. Bu amaç uğruna birçok eser kâleme almıştır. Yazdığı eserlerin içinde de en önemlisi, *el-İntisâr* adlı kitabıdır. Yazar, bu kitabında Kelâm ilminin inceliklerini ele almıştır.⁵² Kelâm ilminin inceliklerini nazar ve marifet ehli olan Mu'tezile âlimlerinden daha iyi bilen hiç kimsenin bulunmadığını ifade etmektedir.⁵³ Mu'tezile mensuplarının çoğuna göre, kelâmın ince konularını, sadece kelâm ehli olan Mu'tezile'den başka kimse yeter derecede bilmemektedir.

Cehm b. Safvan, zamanın en önde gelen âlimlerinden sayılmaktadır. Cehm ve Mu'tezile, bazı konularda birbirleri ile ortak fikri paylaşmaktadır. el-Hayyât, Cehm'e -hemfikir oldukları konuları nazara alarak- Mu'tezile Mezhebi'ndendir demeyi kabul etmez. Bunu kabul edenleri de eleştirmiştir. Çünkü bir kişinin mezhebinden olabilmesi için, her şeyden önce usul-i hamseyi kabul etmesi gerekir. Cehm ise, usul-i hamseyi kısmen kabul etmektedir. Bağdat Mu'tezile ekolünün kabul ettiği şeyleri aynen kabul etmektedir. Örneğin, sıfatların nefyi, halku'l-Kur'an, ru'yetullah ve kader gibi kelâmî konularda bu ekol ile benzer görüşleri vardır.

Mezhepler tarihi kaynaklarına baktığımız zaman Mu'tezile kelâmcıları, ilk iki asırda düalist ve mülhit akımlarla yaptıkları mücadelelerden sonra Selefi ya da Sünnî kelâmın yeni yeni yerleşmeye başladığı hicrî üçüncü yüzyılda (m. 4) daha çok varlık ve tabiat meselelerine ilgi duymaya başlamışlar. el-Hayyât bunu, şu şekilde ifade etmektedir: "Bu asırda Mu'tezile kelâmcıları, celî ve zâhir kelâmdan, dakîk ve ğâmız kelâma yönelmişler."⁵⁴ Bu sebeple, Mu'tezile tarihi kaynaklarının da kaydettiği gibi, el-Hayyât'ın öne çıkan temel görüşü, ma'dûm konusu olmuştur. Mu'tezile'nin temel kaynaklarında ona atfedilen fakat *el-İntisâr* adlı eserinde belirgin bir şekilde ortaya

⁵² Gölcük, a.g.m., 46.

⁵³ el-Hayyât, a.g.e., 123.

⁵⁴ el-Hayyât, a.g.e., 43.

çıkmayan bu yaklaşıma göre ma'dûm, Mu'tezile'nin çoğunluğunun kabul ettiği gibi yalnızca bir "şey" ya da cevher değil, aynı zamanda bir cisimdir. Çünkü hudusu halinde cisim vasfı sabit bulunan bir varlığın adem halinde de o vasma sahip olması gerekir. Dolayısıyla eğer bir cisim henüz var olmadan, yani ma'dûm iken cisim değilse, onun hudusu, diğer bir ifadeyle yaratılışı gerçekleşmez. Şu halde ma'dûm'da sadece hareket/sükûn vasfı eksiktir. Bunu da yaratılıştan sonra kazanır. Ancak el-Hayyât'ın bu düşüncesinde Ehl-i Sünnet kelâmcılarının "şey" bile kabul etmediği ma'dûm'da bulunmayan ve hudus anında da sabit olmayan hareket vasfını ma'dûmun sonradan nasıl kazandığı sorusu cevapsız kalmaktadır.⁵⁵

el-Hayyât, tevlit narariyesine göre tabiattaki sebep sonuç ilişkisinin zorunlu olduğunu ifade etmektedir. Kendisi, sebep sonuç ilişkisinin zorunlu olduğu fikrinde oldukça ısrar etmektedir.⁵⁶ el-Hayyât, muhtemelen bu sebeplerden dolayı ma'dûm görüşünü kabul etmiştir. İşte el-Hayyât'ın ma'dûm ile ilgili anlayışı, diğer bazı Mu'tezile âlimleri tarafından tenkit edilmiştir. Çünkü Ebû Ali el-Cübbâî, el-Hayyât'a karşı, tenkit mahiyetinde birçok eser kâleme almıştır. Tenkit amaçlı yazılmış bu eserlerin birinde ma'dûmun cisim sayılmasının, cisimlerin kıdemi anlamına geleceğini belirterek söz konusu anlayışı reddetmiştir.⁵⁷

1.3. el-Hayyât'ın Hocaları

el-Hayyât, ömrü boyunca İslâmî bir çok alanda döneminin önde gelen âlimlerden dersler almıştır. Onun tanınmış hadis hocası olarak, Yusuf b. Musa el-Kattan'ı zikretmemiz mümkündür. Ayrıca onun Kelâm hocaları arasında özellikle, İsa b. Heysem es-Sûfî ve Ebû Mücalid Ahmet b. Hüseyin ed-Darîr zikredilebilir. Ebû Mücalid; el-Hayyât'ın, özellikle İlm-i Kelâm'da yetişmesinde önemli bir yer teşkil etmektedir.⁵⁸

Ayrıca el-Hayyât kendi döneminde hadis, fıkıh ve tefsir alanının en önemli hocalarından ders almıştır.⁵⁹

⁵⁵ Gölcük, a.g.m., 104.

⁵⁶ el-Hayyât, *a.g.e.*, 60.

⁵⁷ el-Bağdâdî, *a.g.e.*, 180.

⁵⁸ Gölcük, a.g.m., 103.

⁵⁹ Gölcük, a.g.m., 104.

1.4. el-Hayyât'ın Yetiştirdiği Talebeler

Her önemli âlim gibi el-Hayyât'ın da hayatı boyunca yetiştirmiş olduğu birçok talebeler olmuştur. el-Hayyât'ın yetiştirmiş olduğu talebeler arasında en meşhuru, en göze çarpanı ve onun gözdesi olan talebesi şüphesiz el-Ka'bî'dir.⁶⁰ Onun asıl adı, Ebû Kasım el-Belhî'dir. Kendisi, başta *Makâlât* olmak üzere bütün eserlerinde hocasından istifade etmiştir. el-Ka'bî, çok üstün bir kabiliyete sahip olan bir âlim olarak göze çarpmaktadır. Bu yüzden o, daha öğrenciliği sırasında bütün Mu'tezile âlimleri tarafından takdir edilmiştir. O bu sayede, o çevreler arasında oldukça da meşhur olmuştur. el-Ka'bî, memleketi olan Horasan'a gidişinden sonra da el-Hayyât ile olan irtibatını hiçbir zaman kesmemiştir. el-Ka'bî, bazı konularda onun görüşüne başvurmayı asla ihmal etmemiştir.⁶¹

el-Ka'bî, çok üstün yetenekler ile donanmış bir âlimdir. el-Hayyât'ın gözünden de kaçmayan el-Ka'bî, onun özel ilgisine de mazhar olmuş bir âlimdir. Bunun içindir ki el-Ka'bî, Bağdat'ta öğrenimini tamamlayarak memleketi olan Horasan'a dönerken Basra'ya uğramış ve orada Mu'tezile ekolünü temsil eden el-Cübbâî ile görüşme isteğini el-Hayyât'a bildirmiştir. el-Hayyât onun bu isteğini, kabul etmemiştir. Çünkü el-Ka'bî gibi üstün yetenekler ile donanmış birinin, sadece kendisine bağlı kalmasını tercih etmiştir. Herhangi bir şekilde el-Cübbâî'nin öğrencisi olarak tanınmasını kabul etmemiş ve bu yüzden de el-Ka'bî'ye izin vermemiştir. el-Ka'bî, memleketi olan Horasan'a gidişinden sonra da el-Hayyât ile olan irtibatını hiçbir zaman kesmemiştir. Her zaman el-Hayyât ile diyalog içerisinde olan el-Ka'bî, bazı konularda da onun görüşüne başvurmayı ihmal etmemiştir.⁶²

el-Hayyât, hadis ve fıkıhta da söz sahibi olmuş bir âlimdir.⁶³ Nitekim Şafîî fakihi olan Ebu'l Abbas İbn-i Süreyc, Maliki fakihi olan İbn-i Müntâb el-Kerâsîbî ve Zâhiriyye Mezhebi'ne mensup İyâzî gibi pek çok âlim, aralarındaki mezhep farkına rağmen kendisinden faydalanmışlardır.⁶⁴

⁶⁰ İbnu'l-Murtezâ, *a.g.e.*, 88.

⁶¹ el-Hayyât, *a.g.e.*, 78.

⁶² el-Hayyât, *a.g.e.*, 86.

⁶³ İbnu'l-Murtezâ, *a.g.e.*, 85.

⁶⁴ Gölcük, *a.g.m.*, 104.

1.5. el-Hayyât'ın İlmî Kişiliği

el-Hayyât, Mutezile'nin yetiştirdiği önder nitelikli âlimlerden biridir. O, kendi çağına damgasını vurmuş ünlü bir kişiliktir. O'nun yaşadığı dönemde her bir fırka, kendi görüşünü ön plânda tutmaya çalışmıştır. Haliyle bazı fırka ya da mezhep veya ekoller parçalanma aşaması içinde olmuştur. O dönemde Mu'tezile mezhebinin gidişatı da pek parlak değildir. el-Hayyât, Mu'tezile'nin çalkantılar içinde bulunduğu bir dönemde yaşamıştır. Açıkçası Mu'tezile'den kopmaların başladığı bir dönemde yaşamış bir kişidir.

Onun döneminde Ebû Ali el-Cübbâî Basra ekolünün öncülüğünü temsil etmektedir. Bağdat ekolünün başında ise o döneme damgasını vurmuş olan el-Hayyât bulunmaktadır.⁶⁵

Mu'tezile'nin ilk teşekkül yılları son derece verimli geçmiştir. Ancak daha sonraki yıllarda bu durum tersine dönmüştür. Özellikle, son dönemlerinde Mu'tezile, giderek zayıflamıştır. Bunun nedeni, daha önce de vurguladığımız gibi, Mu'tezile âlimleri, görüşlerini halka zorla kabul ettirme yoluna gitmişlerdir. Siyasî otoriteyi de arkalarına alarak düşüncelerini halka zorla kabul ettirmişlerdir. Mezhepler tarihinde mihne süreci olarak tanımlanan bu dönemde Mu'tezile, giderek zayıflamıştır. İşte el-Hayyât, böyle bir dönemde yaşamış bir âlim olması hasebi ile Mu'tezile'ye son derece destek olmuştur. Nitekim el-Hayyât'ın önemi burada daha da kendini göstermektedir. O, bu amaç uğruna birçok eser kaleme almıştır.

Onun yazdığı eserler içinde de en önemlisi *Kitabü'l-İntisâr* adlı kitabıdır.⁶⁶ O bu kitabında, Kelâm ilminin inceliklerini ele almıştır. el-Hayyât, bu eseriyle İslâm dünyasında haklı bir şöhrete kavuşmuştur. Nitekim o bu eseriyle başta Kelâm olmak üzere, İslâmî ilimlerdeki başarısını kanıtlamıştır.

el-Hayyât'ın Mu'tezile içinde çok önemli bir yere sahip oluşunun önde gelen nedeni, onun ilmî kişiliğidir. Özellikle Mu'tezile'nin çökmeye yüz tuttuğu bir dönemde yaşamış olması dolayısı ile onun ilmî kimliği daha da önem kazanmıştır. Çünkü el-Hayyât, Mu'tezile'yi içten ve dışarıdan gelen saldırılara karşı savunmuştur. Bu doğrultuda birçok reddiye kitapları kaleme almıştır. *el-İntisâr* da bu eserlerden biridir.

⁶⁵ el-Bağdâdî, *a.g.e.*, 167.

⁶⁶ İbnu'l-Murtezâ, *a.g.e.*, 71.

O, görüşleri sebebi ile Mu'tezile'nin Bağdat ekolü arasında değerlendirilmiştir. Nitekim o, Bağdat Mu'tezile ekolünün içinde önemli bir yer edinmiştir. Aynı zamanda o, Bağdat ekolü içinde yer alan *Hayyâtiyye Mezhebi*'nin kurucusu olarak kabul edilmektedir. Bilindiği üzere onun ma'dûm konusundaki farklı görüşlerinden dolayı bu gruba *Ma'dûmiyye* ismi de verilmiştir.

1.6. Ebu'l Hüseyin el-Hayyât'ın Eserleri

el-Hayyât'ın kaleme aldığı pek çok eserler vardır. Onun kitapları onu aşkındır. Günümüzde var olan sadece *Kitâbu'l-İntisâr* adlı kitabıdır.

1.6.1. Kitâbu'l-İntisâr

Eserler, kendi tarihine bir bakış açısı sunmaktadırlar. Her bir eser, yazılmış olduğu zamana, bir ayna tutmaktadır. Çünkü eserler, yazıldığı zamanın en iyi tercümanlarıdır. Böylece bu klâsik niteliğinde olan kitaplar, kendi zamanını inceleyen ve daha sonraki dönemlere de ışık olan temel kaynakların başında gelmektedir. Bunun içindir ki, eski kitaplardaki bilgi, mücevherat gibidir. Böyle olmamış olsaydı o nitelikte olan eserlere, klâsik eser demek çok gülünç olmuş olurdu.

El yazması (mahtut) eserlerin tarihi nitelik bakımından en kıymetli olanları, dördüncü asrı geçmemiş olan kitaplardır.⁶⁷ Bu bağlamda Ebu'l Ubeyd'e ait olan *Garibul Hadis* adlı kitaptan daha eski bir kitap bulmak çok güçtür. Bu kitabı el-Ezher Üniversitesi'ni ziyaret edenler, görebilmektedir.⁶⁸ *Garibu'l Hadis*'in yazıldığı tarih, 311'dir.⁶⁹ el-Hayyât'ın *el-İntisâr* adlı eseri de, en az bu kitap kadar klâsik niteliğe haiz bir eserdir. Bu tür kitapların günümüze kadar ulaşması imkânsız gibidir. Çünkü zaman eski kitapları, deniz dalgalarının dolu olan bir gemiyi aşındırdığı gibi aşındırmıştır. Burada, klâsik kitaplardan bazıları, gemi misali, dalgaya yakalanmış ve bütün zorluklara rağmen limana çıkmayı, içindeki güzellik ve cevherler ile beraber karaya çıkmayı başarmıştır. Burada klâsik kitaplarda bulunan bilgi ve orjinal şeyleri, her zaman çok makbul olan madenlere ve özellikle de cevhere benzetme söz konusudur. O kitaplardan bazıları, denizin dalgasına yakalanmış ve yok olup

⁶⁷ Albert Nâdir, *el-İntisâr Mukaddimesi*, Beyrut, 1957, 4-5.

⁶⁸ Nâdir, a.g.m., 8.

⁶⁹ Nâdir, a.g.m., 9.

gitmiştir. Bazıları ise, nâdir de olsa günümüze ulaşmayı başarmıştır. İşte el-Hayyât'a atfedilen *el-İntisâr* da sözünü ettiğimiz bu nâdir eserlerden biridir.

Kitabü'l-İntisâr ve'r-Red ala İbni'r-Râvendî el-Mülhid adlı kitap, adından da anlaşılacağı gibi, bir dehrî olan İbnu'r-Râvendî (293/910)'nin görüşlerini çürütmek için kâleme alınmıştır. Bunun için, İbnu'r-Râvendî'yi çok kısa da olsa tanıtmak, konumuzu perçinleştirmek adına faydalı bir zemin hazırlayacaktır.

İbnu'r-Râvendî, dehrîliği ve maddeciliği ile çok meşhur olmuş bir âlimdir. Onun hayatı hakkında pek fazla bir bilgi mevcut değildir. Keşan'a yakın Râvend (Merv-Rud)'de doğmuştur. Daha sonra Bağdat'a gelip orada yerleşmiştir. Hayatının ilk devresinde Mu'tezile'ye mensuptu. Daha sonra Rafiziliğe meyletmiştir. En sonunda mülhidlikte (dehrîlik) karar kılmıştır.⁷⁰ İbnu'r-Râvendî, Bağdat'ta bir yahudinn evinde 293/910'da ölmüştür. Kendisine birçok eser atfedilmektedir. Bazıları tam veya parçalar halinde günümüze kadar ulaşmıştır. Meşhur eserlerinden birisi, *Fadîhatu'l-Mu'tezile*'dir.⁷¹ İbnu'r-Râvendî, bu eserini, Mu'tezile'nin görüşlerini reddetmek için kâleme almıştır. el-Câhız (ö.255/869) *Fazâilü'l-Mu'tezile* adlı eseri ve bu çalışmanın ana kaynaklarından birini teşkil edecek olan el-Hayyât ise, *Kitâbu'l-İntisâr* adlı eseri ile İbn'r-Râvendî'ye cevap vermişlerdir.

İbnu'r-Râvendî'yi reddetmek için el-Hayyât tarafından yazılmış olan *el-İntisâr* adlı eser, çok uzun bir zaman sonra ve uzun araştırmalardan sonra ortaya çıkmıştır. Allah, o kitabı, onun değerini bilmeyenlerin ve onu tanımayanların arasında ortaya çıkarmıştır.⁷²

Bu kitabın çok garip bir hikâyesi, bir serüveni vardır. Bu kitap, Mu'tezile'den olan önemli bir âlimin günümüze kadar gelebilmiş tek kitabı olarak bilinir. Asrımızda bu tür kitapların sayısı, çok azdır ya da hiç yoktur. Çünkü *el-İntisâr*'da olduğu gibi, böyle kitaplar, kendi zamanlarında yasak edilmişti. Bunun için, o zamanda bu türden olan kitaplar, bazen yakılmış ve bazen de yasak edilmiştir. Bu sebeplerden dolayı olacaktır ki, bu kitapların asrımıza kadar gelmesi ya mümkün olmamış veya çok nadir olarak bizlere ulaşmıştır. Bu kitapların müellifleri, o zamanın diğer âlimleri tarafından küfür ile itham edilmişlerdir. Bazı insanlar ise, o

⁷⁰ Nâdir, a.g.m., 9.

⁷¹ Nâdir, a.g.m., 10.

⁷² Nâdir, a.g.m., 10.

yasak kitap müelliflerini, çok aşırı bir şekilde çirkin iftiralar ile kötölemişlerdir. Bu yüzden o kitaplar, hepten ya yakılmış ya yok edilmiş ya da gizli tutulmuştur.⁷³

Günümüze kadar gelebilen bu kitapların ayrı ayrı bir hikâyesi olduğu gibi, *el-İntisâr*'ın da bir hikâyesi vardır. Nitekim *el-İntisâr*'ı neşreden Albert Nâdir bu konuda, *el-İntisâr*'ın Mu'tezilî olan el-Hayyât'a ait olduğunu, bu tür kitapların günümüze kadar ulaşmalarının nâdir olduğunu ve bu tür kitaplar, kendi zamanlarında yasak edildiğini söylemektedir. Yine Nâdir, o zamanda bu türden olan kitapların bazen yakıldığını ve bazen de bu türden olan kitaplara müsaade edilmediğini dile getirir. Nâdir, bütün bu sebeplerden dolayı olacak ki, bu kitapların, asrımıza dek ya hiç gelmediğini ya da çok nâdir ulaşabildiğini söyler. Bu kitapların yazarları dönemlerinin kimi alimleri tarafından küfür ile itham edildiklerini de belirten Nâdir, bazı insanların ise, onları çok aşırı bir şekilde kötölediğini vurgular. Elimizde bu tür kitapların çok az olduğuna işaret eden Nâdir, bu nâdir eserlerden biri olan *el-İntisâr*'ın Daru'l-Kitabu'l Mısriyye adlı kütüphanede bulunduğunu ve bu kitabın, Tevhid bölümünde, 852 numarada muhafaza edildiğini belirtir.⁷⁴

el-Hayyât'ın yaklaşık on'a yakın kitabının olduğuna dair bilgimiz olduğu halde, elimizde sadece *el-İntisâr* adlı kitabın bir nüshası mevcuttur. Ayrıca *el-İntisâr*'ı nesh eden âlimlerin tavsiyelerini ciddi bir biçimde düşünen biri de, bu kitabın günümüze kadar gelmesi oldukça zor olmuştur, yargısına varacaktır. Bu âlimler, şu tavsiyelerde bulunmuşlardır: Kitabın okunmaması gerektiği ve saklı tutulması hususunda ciddi ikazların olması gibi tavsiyeler. Bütün bunlar, görüşümüzün doğruluğunu ortaya koymaktadır. Bu kitaplar, bize üç yoldan biri ile ulaşmıştır. Bu yollardan ilki, Zeydi Mezhebi'nden olan âlimlerin, bu kitapları korumuş olmalarıdır.⁷⁵ Zeydî Mezhep âlimleri, bu kitapları ellerinde bulundurmuş olup o zaman memleketleri olan Yemen'de muhafaza etmişlerdir. Bu kitaplar, Yemen'de özenle gizlenilmiş ve böylece muhafaza edilmişlerdir. Bu kitapları ellerinde bulundurmanın yegâne sebebi ise, o kitaplardaki bilgilerin, kendi görüşlerine yakınlık göstermesinden olsa gerekir. Bu kitaplar, Zeydî Mezhebi'ne çok benzerlik teşkil ettiğinden dolayı Zeydî âlimleri, bu kitapları korumuşlar ve böylece asrımıza kadar gelebilmişlerdir. Çünkü onların mezhebi, Mu'tezile'ye her yönü ile

⁷³ Nâdir, a.g.m., 11.

⁷⁴ Nâdir, a.g.m., 13.

⁷⁵ el-Hayyât, a.g.e., 13.

olmaz ise de birçok konuda, yakınlık arz etmektedir. İkinci yolu, bazı âlimler, bu kitapların değişik ilimlerinden yararlanmak istemişlerdir. Böylece bu kitapları, gizleyerek ellerinde bulundurmuşlardır. Tevhit ilmi dışındaki diğer ilimler için, bu kitaplardan yararlanmışlardır. Üçüncü ve son yol ise, ya tesadüfen ya da korkudan dolayı o kitapları elinden çıkaramamış âlimlerin olmasıdır. Böylece, klâsik kitaplar da diyebileceğimiz o eserler, günümüze kadar gelebilmiştir. Tek görüşle elimizde bulunan *el-İntisâr* adlı kitabın da üçüncü yoldan Daru'l Kitabü'l Mısriyye adlı kütüphaneye geldiği fark edilir.⁷⁶

el-İntisâr'ın bulunan bu nüshası, çok eski bir nüshadır. Geçmiş zamanlardan kalma bir eserdir. Elimizdeki en eski hatla yazılmış bir nüshadır. Maddesi evrak gibi sayfa sayfadan ibarettir. Çünkü bu nüsha hakkındaki bilgiler de bunu doğrulamaktadır. Çünkü bu kitabı yazan kişi, kitabının sonunda bunu açık bir şekilde beyan etmiştir.

el-İntisâr adlı eseri yazanın kim olduğu ve nereli olduğu konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır.⁷⁷ Sadace Şamlı olduğuna dair, çeşitli görüşler vardır. Bu görüşler de, birer varsayımdan öteye gitmemektedir. Bilinen şey şudur: Bu kitap, Şam'da korunmaktaydı. Bu zamanımıza gelene kadar da böyle olmuştur. Buna işaret eden ise, kitabın birinci sayfasında yer alan kitabın vakıf amacının yazılmış olmasıdır. Zaman, yaptığını bu kitaba zaten yapmıştır. Zaman, bu kitabı çok değiştirmiştir. Artık bu kitaba, bir şey yapacak değildir. Çünkü *el-İntisâr* adlı eser, çalkantılı dönemler geçirmiş bir eserdir. Böyle diyor, kitabın başındaki vakıf amaçlı metnin yazısı: "Bu kitabı, Melik Muazzam vakfetmiştir ve sadaka etmiştir."⁷⁸ Melik Muazzam için, batının meliki ve Şam'ın da meliki, dini yücelten, dinin kıymeti, ümmetin tacı, Allah'ın birliğini sağlayan kişi denilmektedir. Melik, o kitabı Ma'mur Üniversitesi'ne vakfetmiştir. Bu kitap, Atabek Medresesi'nde bulunmaktadır. Atabek Medresesi de, Ma'mur Üniversitesi'ne bağlıdır. Onun, Atabek Medresesi'nden zikretmiş olması, bu kitabın Şam'da muhafaza edildiğine dair bir işarettir. Çünkü Eyyubi Devleti zamanında Atabekler, Şam'da oturmaktaydılar. Eyyubi Devleti'ne bağlıydılar. Eyyubi Devleti'nin padişahlarından birisi de olabilir bu padişah. Çünkü Eyyubi Devleti de, padişahlarına bu lakapları kullanmışlardır. Bu kitabı vakfeden

⁷⁶ Nâdir, a.g.m., 12.

⁷⁷ Nâdir, a.g.m., 6.

⁷⁸ Nâdir, a.g.m., 13.

veya istinsah eden de bu olabilir. O zaman, tercih edilen görüş, bu hicrî yedinci yılda vakfedilmiş olmasıdır. Sonra bu kitap, şartlı olarak vakfedilmiştir. O şartlar ise, bu kitabın dışarı çıkarılmaması, bu kitabın satılmaması ve bu kitabın hibe edilmemesi gibi şartlardır. Ancak bu kitabı mütalâa etmek için de, ilimde derinleşmiş olmak şartı vardır. Ancak bu vasıfta olan bir âlim, bu kitaba bakabilir. Sonra bu kitabın son sayfasında şöyle yazılmaktadır: “Bu kitap, bu zamanda istenmeyen, kötü görünen ve neşredilmemesi gereken bir kitaptır.”⁷⁹ Kitabın neshi de şudur: Çok eski bir hatla yazılmıştır. O da şöyledir: “En büyük olan Allah’a hamd olsun! Bu kitabı, Muhammed b. Ahmet b. Muhammed b. Ahmet b. Abdurrahîm b. Sümeydî, mütalâa etmiş olup ve der ki, muhakkak bu kitaptan uzak durulmalıdır.”⁸⁰ Ayrıca başka bir hat ise, “Allah’ın rahmet ve mağfiretine muhtaç olan Muhammed b. Sümeydî eş-Şafîi, bu kitaba vakıf oldu, bu kitaba baktı ve bu kitabı mütalâa etti. Onda, Mu’tezile âlimlerinin kelâma önem verdiğini gördü. Mu’tezile’ye arka çıkıldığını ve onların kelâmlarının ehlini koruduğunu gördü. Bu, Muhammed’e zahir oldu ki, bu kitabın müellifi, Mu’tezilî bir âlimdir. Bu kitabı, hiç kimse mütalâa etmemelidir” şeklinde cümleler bulunmaktadır.

Yine “Kâtibi Ahmet b. Süveydi el-Kureyşî der ki: “Bu kitabın kâtibinin kim olduğuna dair bende her hangi bir bilgi yoktur.”⁸¹ Bu durum İbn-i Sikki’nin Tabakatü’ş-Şafîyye’sinde de zikredilmemiştir.⁸² Devamında şöyle der: “Bu Sümeydi’nin bu zamanda kitabımız hakkındaki emridir.” Oysa her emre mutlaka ittiba edileceği ya da mutlaka tabi olunacağı; her nehiyden de mutlaka içtinap edileceğine dair bir şart yoktur.

Bu kitap, yasaklandığı şekilde kalmamış, gizlendiği yerden çıkarılmıştır. Böylece o insanların eline geçmiştir. Bu kitaba, hicrî onuncu yılda Şam âlimleri muttali olmuşlardır. O âlimler arasında en önde geleni Hanefî Muhammed Tolun’dur. Kitabının birinci sayfasında Hanefî Muhammed Tolun, o kitaptan bahsetmektedir. Tolun, kendi kitabında şöyle demektedir: “Ben bu adamı araştırdım ve onu allâme olan Ahmet Teymur Paşa’dan da sordum. O beni, hicrî onuncu yıl

⁷⁹ Nâdir, a.g.m., 14.

⁸⁰ Nâdir, a.g.m., 10.

⁸¹ Nâdir, a.g.m., 7.

⁸² Nâdir, a.g.m., 7.

âlimlerinden olan Necmeddin Muhammed b. Gızzî Amirî'nin yanına gönderdi. Bu kitabı, doğu ve batı kitaplarını içine alan bir kütüphanede gördüm.⁸³

Bütün bu bilgiler değerlendirildiği zaman anlaşılmaktadır ki, *el-İntisâr* adlı kitap, Tolun Paşa'nın hattı ile yazılmıştır. Çünkü en son bu kitabın AllameTahir Cezair'in yanında bulunduğu bilgisi de vardır. Bu kişi Dimeşk'te vefat etmiştir.⁸⁴ Bütün bu bilgiler, Saadet Paşa tarafından pekiştirilmiştir. Çünkü Saadet Paşa'nın Kütüphanesi'nde bu bilgiler mevcuttur. Bu zat yani Ceziri, matbaa sahiplerinden defalarca rica edip bu kitabın basımının yapılmasını istemiştir. Bütün çabalara rağmen bu teklif, matbaa görevlisi tarafından reddedilir.

Ayrıca Muhammed K. Ali'nin *el-Kadim ve'l Hadis* adlı kitabının 148. ve 156. sayfalarında yer alan Mu'tezile hakkındaki makalesine bakan kimse de *el-İntisâr* hakkında bazı bilgiler edinebilir.⁸⁵ Bu bilgiler ışığında, bu kitabın, 1925 Mısır nüshasında Şeyh Tahiri el-Cezerî kitaptan bazı tarihi bilgiler çıkarmıştır. Hiçbir araştırmacı onun kadar bu konuyu incelememiştir. İşte böyle bir âlim, bu kitaptan istifade etmiştir. Ayrıca bu zat çok güzel bir neşir de yapmıştır. Bu nüshalar korunmadığından elimizde mevcut değildir. Belki Mısır kütüphaneleri, 1910'da onu neşretmiştir. Çünkü kütüphanenin defterlerinden de bu tescil edilmektedir. Nitekim insanların bu kitabı okumaları yasaklanmıştır. Bu konuda, elde bulunan bilgiler bu kadardır. Ayrıca bu kitap, halen 852 rakamlı Tevhit bölümünde muhafaza edilmiş olup ziyaretçiler için teşhir edilmektedir.

Bu açıklamalardan sonra şimdi de *el-İntisâr*'ın ismi üzerinde durmak istiyoruz. *el-İntisâr*'ın birinci sayfasında büyük bir hat ile bu kitabın ismi kaydedilmiştir. Daha sonra bazıları, o ismi silmek istemiştir. Bazı âlimler ise o kitabın kapağında, kısmen silinmiş halde bulunan harflerini bozmuştur. Çünkü kitabın başlığı tam net yani belirgin bir biçimde okunmamaktadır. Daha sonra muteahhirun âlimlerden biri yani İmam Gazzalî'den sonra gelen âlimlerden biri ve de bu hattı da bilen biri, uçlu yani kurşun veya ressas kâlemi ile bu silinen harfleri yazmış ve *el-İktaf* diye okumuştur. Bu kelimenin de, herhangi bir anlamı zaten yoktur. Daha sonra anlam çıkarmak için bu anlamda ne tür bir kelime olur diye

⁸³ Nâdir, a.g.m.,

⁸⁴ Nâdir, a.g.m., 8.

⁸⁵ Nâdir, a.g.m., 8.

tartışılmış ve bu kelimenin *el-İntisâr* olduğu anlaşılmıştır.⁸⁶ Bizim delilimiz de şudur: el-Murtezâ'nın kitabında, bu kitabın ismi geçmektedir.⁸⁷ Başka kaynaklarda da, bunu kabul etmeyecek herhangi bir nüsha zaten yoktur. İşte bütün bu gerekçeler ışığında da bu kitabın isminin *el-İntisâr* olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁸

Mısır Kütüphanesi'nde muhafaza edilen bu tek nüshanın tam, sahih ve doğru yazıldığı söylenemez. Bütün yazılmış nüshalarda yazıldığı gibi yenisi ve eskisinin kısmen benzer olmaması, bazı noktalama işaretlerinin olmaması ve bazı noktaların silinmiş olma ihtimalinin olması ya da hiç yazılmaması, imlâ kurallarına tam olarak riâyet edilmemesi, bazı yanlışlıklarının olması ve hareketlerinin doğru olarak yazılmaması vb. gibi hatalar vardır. Ayrıca bu eseri tahlil eden âlimin gücü yettiğinde bu hataları düzeltmiş olduğu anlaşılmaktadır. İlk nüshasının eski olması hasebi ile içinde bulunan bilgilere dokunulmamıştır. Bu kitabı tahlil eden, bu bilgilere dokunmamıştır. O zamanın örf anlayışına uygun olabileceği düşüncesinden dolayı, o bilgileri olduğu gibi bırakmıştır. Buna ilave olarak anlaşıyor ki, bu nüshayı yazan kişi, ne yazdığını bilmemiştir. O, naklettiği ince meseleleri bilmemiştir. Bazı yerleri tahrif etmiş ve çoğu yerlerden de zaten habersizdir. Dolayısı ile kitapta yer alan bazı önemli kelime ve ibareler kaybolmuştur.⁸⁹ Bazen, bir satırdan daha fazlası kaybolmuştur. Kitabın çoğu yerleri de muğlâk olarak bırakılmıştır ve olduğu gibi kalmıştır zaten. Bu yerler daha sonra uygun şekilde ve siyak-sıbak da esas alınarak tamamlanmaya çalışılmıştır.

Bütün bu bilgiler ışığında *el-İntisâr* adlı eser hakkında şu sonucu çıkarmak mümkündür: el-Hayyât'ın günümüze kadar gelebilen tek eseridir. Kitabın asıl adı *Kitabu'l-İntisâr ve'r-Reddu alâ İbnu'r-Râvendîye'l-Mülhid* olarak bilinmektedir.⁹⁰ Bu kitap, Mu'tezile'nin üstünlüğünü belirtmek için yazılmıştır. Mu'tezile'ye karşı birçok eleştiriler yapılmıştır. Bu eleştiriler ya kitap şeklinde ya da sözlü olarak olmuştur. *el-İntisâr* adlı kitap, bütün bu eleştirilere cevap niteliğini taşımaktadır. Mu'tezileye yapılan ya da yöneltlen eleştirilere cevap vermek amacı ile ibnu'r-

⁸⁶ Nâdir, a.g.m., 8.

⁸⁷ Gölçük, a.g.m., 104.

⁸⁸ Nâdir, a.g.m., 14.

⁸⁹ Nâdir, a.g.m., 8.

⁹⁰ Nâdir, a.g.m., 4.

Râvendî tarafından kâleme alınan *Mu'tezile'nin Saçmalıkları* isimli reddiye cevap niteliğinde te'lif edilmiştir.⁹¹

İbnu'r-Râvendî, Mu'tezile âlimlerinin fikirlerini çürütmek ve onları çok ağır ithamlar ile suçlamak için, reddiye niteliğinde bir çok eser kâleme almıştır. O, bu yazdığı eserlerle, kendi görüşlerinin doğru olduğunu savunmaktadır. İşte *el-İntisâr*'ın en önemli amacı, İbnu'r-Râvendî tarafından kâleme alınan "*Fadihatü'l Mu'tezile: Mu'tezile'nin Saçmalıkları*" adlı esere, bir reddiye olmaktır. Aynı zamanda *el-İntisâr*, Mu'tezilî düşünceye olumsuz bakan âlimlerin yazdıkları reddiyelere bir cevap mahiyetinde te'lif edilmiştir.

Eserin bilinen tek bir nüshası vardır. Bu nüsha, ilk olarak 1925 yılında Kahire'de H.S.Nyberg tarafından neşredilmiştir. Daha sonra Albert N. Nader, bu kitabı, Fransızca'ya tercüme etmiştir. Ayrıca bu kitap Albert N. Nader tarafından 1957 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır.⁹² Biz de bu çalışmamızda bu nüshadan faydalandık.

1.6.2. Nakzu Kitâbi'l Cârûf

el-Hayyât'ın bu eseri de, reddiye niteliğindedir. Bu kitabı te'lif etmesinin temel amacı, Mu'tezile'ye mensup olan fakat daha sonra o mezhepten çıkmış bir âlimin yazdığı bir esere reddiye niteliğini taşımış olmasıdır. Bu kişi de, daha sonra Rafîzî olmuştur. Bu kitap, Ebû Hafs Ömer b. Ziyâd el-Haddâd'a nisbet edilmekte olan ve birçok Mu'tezile âlimi tarafından eleştirilen *Kitabü'l Cârûf fî Tekâfüi'l-Edille* adlı esere bir reddiye niteliğini taşımaktadır.⁹³ el-Hayyât, bizzat *el-İntisâr* adlı kitabında, bu kitabından bahsetmektedir. Ayrıca, *el-İntisâr*'da, bizzat, Ebû Hafs el-Haddâd'a cevap verdiğini, kitap ismi zikretmeden bildirmektedir.⁹⁴

1.6.3. er-Red Ala Men Esbete Haber el-Vâhid

Bu eserini de haber-i vâhid ile ilgili olarak kâleme almıştır. el-Hayyât'ın haber-i vâhidi bilgi vasıtası için delil olarak kabul etmediği için de, bu kitabın varlığından haberdar olunmaktadır. Ayrıca bu eser İbnu'n-Nedim tarafından

⁹¹ Gölcük, a.g.m., 103.

⁹² Gölcük, a.g.m., 103.

⁹³ İbnu'n-Nedim, *el-Fihrist*, Tah. Rıza Teceddüd, Tahran, 1971, 220.

⁹⁴ Gölcük, a.g.m., 103.

nakledilmiş ve İbn'l-Hacer el-Askalânî tarafından el-Hayyât'a nisbet edilmektedir. el-Hayyât'ın haber-i vâhidi delil saymadığı yönündeki bilgiler de, böyle bir eserin varlığını desteklemektedir.⁹⁵

1.6.4. el-İstidlâl bi's-Şâhid ale'l Ğaîb

Kitabın isminden de anlaşılacağı gibi bu kitap, duyulur âleme bakarak duyu ötesi âlem hakkında hüküm verme şeklindeki bilgileri içermektedir. İşte Kelâm yöntemi ile anlatılan bu eser, bazı kaynaklarda el-Hayyât'a isnat edilmektedir.⁹⁶

1.6.5. Nakzu Kitabi'l-Aks'

el-Hayyât, bu kitabı da, yine Mu'tezile'yi itham eden bir esere reddiye niteliğinde kâleme almıştır. Çünkü Abbâd b. Süleyman es-Saymerî'ye nisbet edilen Kitabü'l Aks' adlı esere bir reddiye niteliğinde yazılmıştır.⁹⁷

1.6.6. er-Red Alâ Kitâbi'l Burhân

el-Hayyât, Kitabü'l Burhan adlı kitabını, muhtemelen Organon'un ikinci Analitikler bölümü olarak kâleme almıştır.⁹⁸

1.6.7. er-Red Alâ Men Kâle Bi'l Esbâb

ez-Zehebî, bu kitabın, el-Hayyât tarafından kâleme alındığını ifade etmektedir.⁹⁹

Ayrıca el-Hayyât, İslâm âlimlerinin ve özellikle Mu'tezile'nin büyük tepkisini çeken İbnu'r-Râvendî'nin, Kitabü't Tac, Kitabü'd-Dâmiğ, Kitâbü'z-Zümrüd ve Kitabü Abesi'l Hikme veya Kitâbü Na'ti'l-Hikme hakkında da ismi bilinmeyen birçok reddiye niteliğinde kitaplar yazmıştır. Bundan başka İbnu'r-Râvendî'nin yazmış olduğu, Kitâbü'l Ferîd, Kitâbü Kadîbi'z-Zeheb ve son olarak Kitâbü'l-İmâme adlı eserlerine de birçok reddiyeler yazmıştır. İbnü'l-Murtazâ da,

⁹⁵ Gölcük, a.g.m., 104.

⁹⁶ Gölcük, a.g.m., 104.

⁹⁷ Gölcük, a.g.m., 104.

⁹⁸ Gölcük, a.g.m., 104.

⁹⁹ Gölcük, a.g.m., 104.

isim belirtmeden el-Hayyât'ın İbnu'r-Râvendî'nin birçok eserine cevap verdiğini söylemektedir.¹⁰⁰

1.7. el-Hayyât Üzerine Yapılmış Çalışmalar

el-Hayyât, Kelâm ilminde dolayısı ile Mu'tezile içinde çok önemli bir âlimdir. Üzülerek belirtmek gerekir ki, bu âlim hakkında yeterli derecede çalışmalar yapılmamıştır. Bunun nedeni, onun hayatı hakkında kaynakların kayda değer derecede bilgi verememesidir. Yaşadığı dönem ve daha sonraki yıllarda olan yasaklamalar yüzünden el-Hayyât, sanki tarihin sayfalarına gömülmüştür. Onun yazdığı eserlerin, günümüze kadar gelmemesi ya da gelememesi, bunun çok açık bir delilidir.

Ancak yine de el-Hayyât üzerinde hiç çalışma yapılmadığını söylemek doğru olmaz. Meselâ; el-Hayyât üzerine yapılmış çalışmalar arasında H. Samuel Nyberg'in *el-İntisâr'a* yaptığı bir önsöz vardır.¹⁰¹

Ayrıca el-Hayyât hakkında yazılmış, bazı ansiklopedi maddeleri de vardır.¹⁰² Son olarak ise Halil Ebû Rahme'nin "Ebû'l-Hüseyin el-Hayyât ve Kitabühü'l el-İntisâr" adlı makalesi zikredilebilir. Bu makaleye ulaşmak imkânına sahip olamadım. Bunun için el-Hayyât'a dair bu makaledeki bilgiler, eksik kalmıştır.

¹⁰⁰ Gölcük, a.g.m., 105.

¹⁰¹ Gölcük, a.g.m., 104.

¹⁰² Gölcük, a.g.m., 105.

İKİNCİ BÖLÜM

2. el-HAYYÂT'IN KELÂMÎ GÖRÜŞLERİ

Ebu'l-Hüseyin Abdürrahîm b. Muhammed b. Osman el-Hayyât, Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerinden biri ve kendi döneminde, Bağdat ekolünün temsilcisi olduğundan, doğal olarak diğer Mu'tezilî âlimlerin itikâdî/kelâmî görüşlerini büyük ölçüde paylaşmakta, birçok konuda onlarla aynı düşünmektedir. Ancak onun diğer Mu'tezilî âlimlerden farklılaştığı bazı hususlar da bulunmaktadır. el-Hayyât'ın kelâmî görüşlerini belirlerken, doğal olarak çoğunlukla onun günümüze kadar ulaşan yegâne eseri *el-İntisâr*'dan hareket edeceğiz. Ancak *el-İntisâr*, çoğunlukla İbnu'r-Râvendî gibi Mu'tezile karşıtlığıyla ünlenen şahıslara karşı kaleme alınmış bir reddiye kitabı olduğu için, bu eserde el-Hayyât'ın bütün itikâdî/kelâmî görüşleri yer almamaktadır. Bu nedenle biz de bu çalışmamızda çoğunlukla onun bu eserde açıkça ifade ettiği görüşlerine yer verecek, değinmediği fikirleri üzerinde ise durmayacağız.

Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde onun kelâmî görüşlerinden söz ederken detaylarıyla aktaracağımız gibi, el-Hayyât'ın diğer Mu'tezilî âlimlerden farklılaşan temel görüşü “ma'dûm” konusunda belirginleşmiştir.

el-Hayyât'ın *el-İntisâr* adlı eserinde ma'dûm görüşünün detayları açık seçik bir şekilde bulunmamaktadır. Ancak el-Hayyât'a atfedilen görüşleri göz önünde bulundurduğumuz zaman, onun bu konuda ne düşündüğü ortaya çıkmaktadır. Onun “ma'dûm” görüşünü anlatırken bu konunun detaylarına işaret edeceğiz.

el-Hayyât, ma'dûm konusu dışında diğer Mu'tezilî âlimlerin çoğunluğunun görüşlerine katılmaktadır. Söz gelimi diğer Mu'tezile âlimleri gibi, o da haber-i vâhidi delil olarak kabul etmemektedir. Çünkü o, haberin bilgi değeri taşıması için onda kesinlik şartı aramaktadır. Bu yöntem, bilgi vasıtaları için kesinlik şartı koyan kelâmcıların metoduna da uygundur. Bilindiği gibi kelâmcılarda, bilgi vasıtaları için kesinlik şartı taşımasını kabul etmişlerdir. Ancak, haber-i vahidi delil olarak kabul etmezler.

el-Hayyât, Allah tarafından kendilerine emredilmiş zorunlu bir emir olduğu için, insanların peygamberlere uymasının zorunlu olduğunu dile getirmiştir. Ona göre

peygamberlerin hepsi, dinî konularda yanılmaz bir vasfa sahiptirler. Çünkü peygamber, dinî konularda Allah'ın himayesi altındadır. Allah, devamlı olarak peygamberleri korumakta ve yanılmalarını önlemektedir. Ancak peygamberler dinî olmayan konularda, bazen zelle türünden hata yapabilirler.¹⁰³

el-Hayât, Şia Mezhebi'nin kabul ettiği bedâ ve ric'at görüşlerini kabul etmemektedir. Onların görüşlerini çürütmek için büyük bir gayret göstermektedir.¹⁰⁴

Yine el-Hayât, mü'minlerin büyük günahları konusunda irca telakkisini savunan Mu'tezile'ye mensup olan Ebû'l Hüseyin es-Sâlihî ile çeşitli münâzaralar yapmıştır.

el-Hayât, imamet konusunda ise Bağdat Mu'tezile ekolünün görüşü doğrultusunda bir görüş sergilemektedir. Bütün iyi hasletleri kendisinde toplamış olan Hz. Ali'yi (r.a.) sahabenin en seçkinleri arasında, hatta sahabenin en seçkini saymaktadır. Fakat o, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vefatından sonra Hz. Ebûbekir'in (r.a.) halife olarak seçilmesinin sahabenin bir tercihi olduğu görüşünü savunarak Şiâ'dan da ayrı düşmektedir. Onun imamet konusundaki yaklaşımı Zeydiyye'nin imamet hakkındaki görüşü ile benzerlik arz etmektedir.

Ayrıca el-Hayât, Hz. Osman (r.a.) ve Hz. Ali (r.a.) zamanında ortaya çıkan hadiseler ve bu sırada sahabe arasında cereyan eden tatsız mücadeleler konusunda diğer Mu'tezile âlimleriyle aynı fikirleri dile getirmektedir. O, diğer Mu'tezile âlimleri gibi, Muaviye ve Amr b. As'ın hakem olayı sırasında takip ettikleri yöntemi, onaylamamaktadır.

el-Hayât'ın görüşlerine bu şekilde kısaca değindikten sonra, şimdi onun kelâmî görüşlerinin detaylarını aktarmak istiyoruz.

2.1. BİLGİ

el-Hayât'a göre ilmin konusu, eşyâdır veya varlıktır. Eşyânın hakikatinin var olduğunu inkâr eden çok az insan vardır. Bu nedenle eşyânın hakikati vardır. İşte ilim ya da bilim, eşyânın hakikatini inceler ve araştırır. Eşyânın hakikatinin olmadığı görüşünde olanlar daima varolagelmışlerdir. Ancak böyle bir görüşe sahip olmak, eşyâ ile ilgili olan bu durumu, bu bilgiyi hiçbir zaman değiştirmemiştir. Bir varlık olan insan da aslında bir eşyâdır. Bu da insanı, ilmin ve de bilginin bir konusu

¹⁰³ eş-Şehristânî, *a.g.e.*, I, 78.

¹⁰⁴ el-Eş'arî, *a.g.e.*, 79.

yapmaktadır. Bunun gibi bilginin hayatta pekçok çeşidi vardır: İlmî bilgi, felsefî bilgi gibi. Zaten bilgi, bir suje ve obje ilişkisi değil midir?

2.1.1. Akıl

Akıl, bir bilgi sebebidir. Akıl yoluyla, duyu organlarının idrak sahası olan mahsusatın dışında kalan ma'kulât denilen mücerredât, soyutlar idrak edilir.¹⁰⁵ Akıl, insana aynı zamanda soyut şeyler ile ilgili bilgi de sunmaktadır. Akıl, Allah'ın insana yaratılıştan vermiş olduğu bir güç ve bir kudrettir. Her insanın kendine özgü zekâ ve akıl seviyesi vardır. Bunun için her insan, aynı seviyede akla veya zekâyâ sahip değildir.

Aklın mahiyeti konusunda ihtilaf olduğu gibi, bilgi sebebi oluşu meselesinde de ihtilaf vardır. Aklın, ilim-bilgi ifade ettiğini inkâr edenler olduğu gibi, onun sadece matematik ilimlerindeki bilgi, bilgi sebebi olabileceğini düşünenler az değildir.¹⁰⁶ Ayrıca aklın, Allah hakkında bilgi veremeyeceğini, ilahiyat sahasında yetkili olmadığını iddia edenler de çıkmıştır. Bütün bunlar, aklın bilgi sebebi olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz. Akıl, insan için ilim vasıtasıdır. Akıl vasıtası ile âlem kavranılır.

el-Hayyât, bilgi vasıtaları için kesinlik şartının olmasına önem vermektedir.¹⁰⁷ Bu yüzden de bu metodu uygulayan kelâm âlimleri doğrultusunda bir rota izlemektedir. Bu konuda el-Hayyât, Mu'tezilî arkadaşlarının görüşü doğrultusunda bir düşünceye sahiptir. O, akıl ile çelişen bir bilgiye önem vermez ve Bağdat ekolü gibi bir mantık izler. Bu ekole göre, insanın bildiğini bilmesi zaruridir. İnsanın mükellef olması için telkinlere ihtiyacı vardır. Aynı zamanda bilgi elde etmek için de sağlam nazar, zaruri kılmaya da telkinlere ihtiyacı bulunmaktadır. Allah, insanın kabul etmek zorunda olduğu ve kendisi hakkındaki bilgiyi onda yaratamaz. Allah'ın var olduğunu bilen kimse bilmelidir ki Allah, görülemez ve yer kaplamaz. Allah'ın bir şeyi yarattığını bilen kimse ise, bilmelidir ki O, her şeyi yaratmıştır.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Gölcük-Toprak, *a.g.e.*, 89.

¹⁰⁶ Gölcük-Toprak, *a.g.e.*, 89.

¹⁰⁷ Gölcük, *a.g.m.*, 104.

¹⁰⁸ Krş. A. S.Tritton, *İslâm Kelâmı*, (Çev., Mehmet Dağ), Ankara, 1983, 161.

2.1.2. Haber-i Vâhid

Bilgi vasıtaları için kesinlik şartı koyan kelâmcıların metodu doğrultusunda haber-i vahidin delil sayılamayacağı görüşüne katılan el-Hayyât, bu konuya dair bir de eser te'lif etmiştir. Günümüze kadar ulaşamayan *er-Red Ala Men Esbete Haber el-Vahid* adlı eserinde el-Hayyât'ın haber-i vâhidi bilgi vasıtaları için delil olarak kabul etmediği söylenir.¹⁰⁹ Bu eser İbnu'n-Nedim tarafından nakledilmiş ve İbn-i Hacer el-Askalânî tarafından el-Hayyât'a nisbet edilmiştir.¹¹⁰

Gerçekte el-Hayyât'ın haber-i vâhidi delil saymadığı yönündeki bilgiler de, böyle bir eserin varlığını desteklemektedir.¹¹¹

el-Bağdadî'nin; el-Hayyât'ın haber-i vahid hakkındaki görüşü ile el-Hayyât'ın, çoğu haber-i vahidlere dayanan şer'i hükümleri inkâr etmeyi amaçladığı iddiası, meselenin tartışılan yönü ile ilgisiz görünmektedir. Çünkü kelâmda haber-i vahid, dinin temel ilkelerine delil olup olamayacağı açısından ele alınmakta, fer'i hükümler için delil sayılabileceği ise kabul edilmektedir.¹¹²

2.1.3. Mütevatir Haber

Herbir haberin, güvenilirlik derecesi vardır. Mütevatir haber, doğru haber çeşitlerinden birisidir. Mütevatir haber, yalan üzerine birleşmeleri aklen mümkün olmayan büyük bir topluluğun bildirdikleri haberlerdir. Böyle bir topluluğun belirli bir sayıda olmaları şart değildir. Mütevatir haber, kesin bilgi ifade etmektedir. Görülmeyen ve ulaşılmayan, şimdi ve tarihteki birçok ülke ve şahıs hakkındaki haberler, mütevatir haberlerdir. Bu haberler ile elde edilen bilgilerin doğruluğundan şüphe edilmez. Bu haber çeşidinin, duyuya ve müşahadeye dayanan, görülen ve işitilen şeylerden olması ve aklen mümkün olup muhal olmaması gibi birçok şartları vardır.¹¹³

el-Hayyât, *el-İntisâr*'da mütevatir haberin doğruluğunu ve delil oluşunu kabul etmektedir. Bu konuda el-Hayyât *el-İntisâr'da* İbnu'r-Râvendî'nin en-Nazzâm

¹⁰⁹ Gölcük, a.g.m., 104.

¹¹⁰ Gölcük, a.g.m., 104.

¹¹¹ Gölcük, a.g.m., 104.

¹¹² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mehmet Kubat, "Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşasında Hadis'in Rolü", *Kelâm İlminin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri Sempozyumu, Koordinasyon Toplantısı ve Sempozyum Bildirileri*, Elazığ, 2004, 258- 281.

¹¹³ Gölcük-Toprak, a.g.e., 95.

(ö.231-845)’a atfettiği şöyle bir görüşe yer verir: İbnu’r-Râvendî der ki: “en-Nazzâm, ibadet konusu dışında mü’min, kâfir ve müşriklerin sözü arasında fark olmadığını kabul etmiştir.” el-Hayyât buna cevaben şöyle der: “Mu’tezile ve onların dışında tevatür ehli, gelen haberi, müşrik veya müslümandan gelsin fark görmezler. (...) Haberin doğruluğu açısından, eğer yalancı değilse, mü’min ve kâfirden gelmesi arasında fark yoktur.”¹¹⁴

el-İntisâr’ın başka bir yerinde el-Hayyât, yine İbnu’r-Râvendî’den, Mu’tezile Mezhebi’nin mütevatir haberi delil kabul etmediğini söylediğini aktarır. Cevap olarak el-Hayyât, “mütevatir haber, haktır ve aynı zamanda ilmi delildir.” demektedir.¹¹⁵

2. 2. VARLIK GÖRÜŞÜ

İnsani ilimlerin gelişmesi, varlık, varlığı tanıma vasıtası olan bilgi ve insanın kendi mahiyeti üzerindeki araştırmalara ve kanaatlere yeni boyutlar kazandırdı. Fizyoloji, psikoloji, tarih, sosyoloji, vb. bilim dalları, insanı ve kültürü bütün olarak inceleme imkânı verdiler. Biyoloji alanındaki çalışmalar, hayatın mahiyeti üzerindeki araştırmalara yöneldi.¹¹⁶ Eski bilgi ve kavramlar, tekrar tenkide tabi tutularak insan ve tabii çevresi üzerinde yeni yorumlar yapıldı. Bu çalışmalar esnasında en fazla üzerinde durulan ve kendisinden bir türlü vazgeçilemeyen kavramların başında cevher, araz ve eşyanın ma’dûmu¹¹⁷ gibi kavramlar gelmektedir.

İnsanlık düşünce tarihi, varlığı anlamada ihtilafa düşmüştür. Varlığın temeline cevheri oturtanlar vardır. Bunlar, zatı ile kaim olan bir mevcudu kabul etmişlerdir. Varlığı sadece hadiselerden ibaret gören bir kitle de vardır. Bunlara göre hiçbir cevher, madde ve ruh yoktur. Cevher ve araz üzerine her ne kadar tenkidler yapılırsa yapılsın, düşünce tarihinde bir şekilde değişik kavramlar kullanılmak sureti ile cevher ve arazdan vazgeçilememiştir. Varlık anlayışında daima bir öz ve suretten bahsedilmiştir.¹¹⁸

Cevher, araz ve bu kavramlarla doğrudan bağlantılı olan Atomculuk Nazariyesi, Mu’tezile mezhebi içerisinde ağırlığı bulunan Nazzam dışında, bu

¹¹⁴ el-Hayyât, *a.g.e.*, 44.

¹¹⁵ el-Hayyât, *a.g.e.*, 113.

¹¹⁶ Gölcük-Toprak, *a.g.e.*, 139.

¹¹⁷ Yüceer, *a.g.e.*, 203.

¹¹⁸ Gölcük-Toprak, *a.g.e.*, 139.

mezhep mensuplarının geneli tarafından benimsenmiş ve daha sonra da kelamcıların âlem tasavvurunun ayrılmaz bir ögesi olmuştur. Evrenin yaratılmışlığından (hudûs) hareketle, Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için ortaya konulmuş olan “hudûs delili”, atom kuramıyla desteklenmek suretiyle kelamcıya “evrenin sonluluğu”nu ispatta büyük kolaylık sağlamıştır.

2.2.1. Cevher

İslâm mütefekkirlerine göre cevher, "başı başına kaim olan, başlı başına mevcut olan ve zatı ile kaim olan" şeklinde tanımlanmıştır.¹¹⁹ Cevher, daima başka bir şey ile kaim olan arazın zıddıdır. Alem, cevher ve arazlardan mürekkeptir. Cevher, kendi zatı ile kaim olan şeydir. Bu ya mürekkep olup cisim olurlar ya da parçalanması mümkün olmayan atom olurlar.¹²⁰

Cevherde değişmeler ile birlikte değişmezlik sözkonusudur. O, öz kavramı ile eşittir. Bütün yüklemeler ve sıfatlar, cevhere dayanır. Cevher, şeyin özelliklerini taşıyandır. Cevher, arazların altında bulunan şeydir. Cevher, soyut bir kavramdır.

Daha önce de vurguladığımız gibi, cevher, araz ve bu kavramlarla doğrudan bağlantılı olan Atomculuk Nazariyesi, Mu'tezile mezhebi içerisinde ağırlığı bulunan Nazzam dışında, Mu'tezile'nin geneli tarafından benimsenmiş ve kelamcıların âlem tasavvurunun ayrılmaz bir ögesi olmuştur. Evrenin yaratılmışlığından (hudûs) hareketle, Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için ortaya konulmuş olan “hudûs delili”, atom kuramıyla desteklenmek suretiyle kelamcıya “evrenin sonluluğu”nu, dolayısıyla da Allah'ın evren ve içerisindekilerin yaratıcısı olduğunu ispatta büyük kolaylık sağlamıştır.

Mu'tezile Mezhebi'nin bütün âlimleri, Allah'ın yaratılmadığı, benzerinin olmadığı konusunda hemfikirdirler. *el-İntisâr*'da belirgin bir şekilde ortaya çıkmasa da, Bağdat Kelâm geleneği içinde yetişmiş olan el-Hayyât'ın araz ile ilgili düşüncesinin, bu gelenek içinde yetişen âlimlerin görüşleriyle benzerlik gösterdiği söylenebilir. el-Hayyât, *el-İntisâr*'da bu konuya dolaylı olarak şöyle değinmektedir. O, İbnu'r-Râvendî'nin, en-Nazzâm ve arkadaşları için şunu iddia ettiğini söyler: “Sıcaklık ve soğukluğun, aralarındaki tezada rağmen aynı cesette bulunmaları mümkündür. Ben, bunu görünce anladım ki, soğuk ve sıcaklık, kendi istekleri ile

¹¹⁹ Gölcük-Toprak, *a.g.e.*, 139.

¹²⁰ Osman Aydın, *İslâm Düşüncesinde Aklîleşme Süreci*, Ankara, 2001, 171-2.

birleşmemiş. Çünkü onların da tezatları vardır. Onları birleştiren, bunları birleştirmeye zorlayan güç, bu tezada rağmen onları birleştiriyor. Yani zıtlıklara rağmen birleşmeleri delalet ediyor ki, onları birleştiren, onları yaratmıştır.”¹²¹

Yine İbnu'r-Ravendi, en-Nazzâm için, “O cisimleri oluşturmaya gücü yetmeyen insan, suyu ateşe döker ya da suyu ateşe sokar, ta ki zıt olmalarına rağmen içtimayı bulur. Toprağın, kuru ile rutubetini birleştirir ve o dengeyi sağlar. Bu yaptığı, onun yaratmış olduğu anlamına gelmez” demiştir. el-Hayyat cevaben der ki: “en-Nazzâm ‘ben sıcaklığın soğuğa zıt olduğunu ve kendi nefisleri ile bir yerde birleşmeyeceğini bildim. Onların, yani zıtların birleştiklerini görünce, demek ki, onları birleştiren bir güç vardır. Bir muhdis, onu vücuda getirmiştir. Buna benzemeyen soyut bir güç, bunu çıkarmıştır. Bu da Allah’tır. Allah dışında, ateş ile su, toprak ile havayı birleştiren şey yani insan ise hâdistir. Yalnız, bunları ilk olarak var eden, onları birleştiren, insan değildir. Çünkü onlara te’sir eden kuvvet, insana da etki eder.”¹²²

Yine el-Hayyât, kitabının başka yerinde İbnu'r-Râvendî’ye cevap verirken şöyle demektedir: “Ben, sana, en-Nazzâm ile ilgili o sözler ve Deysaniyye’nin görüşü arasındaki farkı söyleyeceğim. en-Nazzâm’ın Deysaniyye’ye yönelik olarak atfettiği şeylerin hak olduğunu söyleyeceğim. Çünkü Deysaniyye, “nurun eylemi, hikmet içindir” demiştir. Bu da, onun tabiatındandır. Karanlığın da bunu hafifletmesi, nurun zulmetten eziyet çekmesi de tabiatındandır. en-Nazzâm onlara "eğer dediğiniz gibi ise, o zaman nurun zulmetten ayrılmaması gerekir. Çünkü nurun zulmet ile birleşmesi ve ondan eziyet görmesi hikmettir. Hikmeti yapmak da, nurun cevheri ve tabiatındandır. Bir şeyin tabiatından olan, ondan ayrılmaz" demiştir.”¹²³

2.2.2. Araz

Araz sözlükte, “sonradan ve tesadüfen ortaya çıkan, ansızın baş gösteren, varlığı devamlı ve zorunlu olmayan durum; hastalık, felâket” gibi anlamlara gelir.¹²⁴ Kelime Kur’ân-ı Kerîm’de dört âyette geçmekte,¹²⁵ bu âyetlerin hepsinde de onunla, geçiciliği ve değersizliği dolayısıyla dünya malı kastedilmekte, ayrıca aynı kökten

¹²¹ el-Hayyât, *a.g.e.*, 40.

¹²² el-Hayyât, *a.g.e.*, 40.

¹²³ el-Hayyât, *a.g.e.*, 38.

¹²⁴ Aydınli, *a.g.e.*, 185.

¹²⁵ Bkz. en-Nisâ 4/94; el-A’râf 7/169; el-Enfâl 8/67; en-Nûr 24/33.

gelen arız kelimesi de “beklenmedik bir anda ortaya çıkan bulut” karşılığı olarak zikredilmektedir.¹²⁶ Araz hadislerde de dünya malı anlamında kullanılmıştır.

Istılahta ise araz, “başlı başına mevcut olmayan ve zatı ile kaim olmayan” şeklinde tarif edilmiştir.¹²⁷ Arazların bir arada bulunmasını sağlayan unsur, cevherdir. Bunu kabul etmek zorunludur. Arazın varlığının bilinebilmesi için cevheri de kabul etmek gerekmektedir.

Mu'tezile'nin çoğunluğuna göre araz cevher olmadan var olamaz ve ondan ayrı olarak bulunamaz. İlk defa Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf bir cevherde bulunmaksızın arazların var olabileceğini öne sürmüş, İbnü'r-Râvendî ve Ebü'l-Hüseyin es-Sâlihî de bu görüşü benimsemişlerdir. Basra Mutezilesi'ne göre cevher kevn arazından ayrı olamaz. Kâ'bî'ye ve Bağdat Mu'tezilesi'ne göre de cevher renk arazından ayrı olamaz.¹²⁸

el-İntisâr'da belirgin bir şekilde ortaya çıkmasa da, Bağdat Kelâm geleneği içinde yetişmiş olan el-Hayyât'ın araz ile ilgili düşüncesinin, bu gelenek içinde yetişen âlimlerin görüşleriyle benzerlik gösterdiği söylenebilir. O, Rafizi fırkasının vasıflarını sayarken şöyle der: “Allah, bunlardan münezzehtir. Ebu Hüzeyl, Allah'ın, yarattıklarına benzemesini reddetmiştir. Allah'ın, suret, cisim, hayat vb. gibi sıfatların sahibi olmadığını savunmuştur. Şura Sûresi'nin onyedinci âyetinde yer alan “Allah, kitabı ve ölçüyü indirmiştir.”¹²⁹ âyetini kendine rehber edinmiştir. İbnu'r-Râvendî'nin söylediği şeyler yanlıştır.”¹³⁰ Böylece el-Hayyât, arkadaşını savunmakta ve aynı zamanda onun görüşlerini de kabul etmektedir. İşte bu bilgilerden, Allah dışındaki her şeyin cevher ve arazlardan meydana geldiği ve cevher ve arazların da hâdis, yani sonradan varoldukları anlaşılmaktadır. Çünkü her şeyi Allah yaratmıştır.

Yine *el-İntisâr*'ın başka bir yerinde belirtildiğine göre âlemin araz olarak yaratıldığına dair İbnu'r-Râvendî, şu iddiada bulunmaktadır: “Sümame, Allah'ın, âlemi tabiattan yarattığını söyler.”¹³¹ Sonra şöyle demiştir: “Bu, küfürdür. Oysa tabiat, yaratılmıştır. Yaratıldığı tabiatın dışında olamaz.” el-Hayyât onun bu iddiası için şöyle cevap vermektedir: “İbnu'r-Râvendî, kendi nefsinin, kelâm ehlinin yanında

¹²⁶ Bkz. el-Ahkâf 46/24.

¹²⁷ Gölcük-Toprak, *a.g.e.*, 139.

¹²⁸ Abdulkâhir el-Bağdadî, *Uşûlü'd-dîn*, Beyrut, Ts., 56.

¹²⁹ Şûrâ, 42/17.

¹³⁰ el-Hayyât, *a.g.e.*, 15.

¹³¹ el-Hayyât, *a.g.e.*, 25.

delillerin yerine koymuştur. Ona yazıklar olsun! Nasıl oluyor da, Sümame'den böyle bir şeyin varid olduğunu söylemektedir! Oysa Sümâme'nin kitapları ve görüşleri bellidir. Tabiat, Sümame'ye göre işlenen, yaratılan bir cisim, bir arazdır. Kadîm olup, cisim olmayan sadece Allah'tır. Allah, bu şeylerden münezzehtir. Başka bir şeyde, tabiat ehline göre, ateşin sıcaklığının dışında bir şey olmaz. Kar'ın has vasfı soğukluğunun olmasıdır. Kar'dan ilk olarak beklenen onun bu vasfıdır. Fakat kendisinden değişik fiiller sadır olan, fiillerinde muhtardır. Ondan daha tabii olan bir şey yoktur.”¹³²

2.2.3. Ma'dûm

Mu'tezile Mezhebi; ma'dûm konusunda, el-Hayyât dışında hemen hemen ittifak halindedir. el-Hayyât ve taraftarları derler ki: “Cisim adem halinde de cisimdir.” Böylece bu kimseler ma'dûmun “şey” olduğunun ispatında çok aşırıya gitmişlerdir. Şey, bilinen ve kendisi hakkında haber verilendir. Cevher, adem halindeyken de cevherdir. Araz, adem halindeyken de yine arazdır. O, bu görüşünü, bütün cins ve sınıflar için de kullanmıştır. el-Hayyât, ma'dûm konusunda Mu'tezilî arkadaşları ile görüş ayrılığına düşmüştür. Zira Mu'tezile, ma'dûmun şey olarak isimlendirilmesinde ihtilafa düşmüştür. Bu ihtilafları şöyle sıralayabilirsiniz:

1- Ma'dûmun; malum ve mezkûr olması, sahih olmaz. Onun şey, zat, cevher ve araz olması sahih olmaz. Bu görüş, Mu'tezile'den olan Salihi'ye aittir.¹³³

2- Mu'tezile'den diğerlerinin iddiasına göre ma'dûm, şeydir. Malum ve mezkûrdur. Cevher ve araz değildir. Bu da Mu'tezile'den el-Ka'bî'nin yaptığı tercihtir.¹³⁴

3- Ebû Ali el-Cübbâî ve oğlu Ebu Haşim'e göre, hâdisin kendisini ve cinsini müstahak gördüğü her bir vasıf ile vasıflamak gerekir. Adem halinde de bunları onunla sabit vasıflar olarak almak esastır. Onun iddiasına göre cevher, adem halinde de cevherdir. Araz da, adem halinde de yine arazdır. Bunlar ademleri halinde de böyledirler. Fakat bunların hepsi de ma'dûmu cisim olarak isimlendirmekten çekinip, şu açıdan değerlendirdiler: Cisim, onlara göre mürekkeptir. Onda te'lif vardır.

¹³² el-Hayyât, *a.g.e.*, 25.

¹³³ Yüceer, *a.g.e.*, 204.

¹³⁴ Yüceer, *a.g.e.*, 206.

Uzunluk, genişlik ve derinlik vardır. Ma'dûmun, onda kaim bir mananın gerekliliğinden dolayı ma'dûm olarak vasfedilmesi câiz değildir.

4- el-Hayyât, bu konuda, Mu'tezile ve ümmetin diğer fırkalarının tamamından ayrı bir metod uygulamıştır. Onun iddiasına göre cismin, adem halinde de cisim olması câizdir. Çünkü onun hadisliği halinde de cisim olması câizdir. Ma'dûmun hareket halinde olması câiz olmaz. Çünkü cisim, hâdisliği halinde, hareket eder olmaz.¹³⁵

Ayrıca el- Hayyât şunu iddia etmiştir: "Hâdisliği halinde sabit olması câiz olan her vasf, ademliği halinde de sabittir."

Görüldüğü gibi el-Hayyât bu konuda Mu'tezile'nin ve ümmetin diğer fırkalarının tamamından ayrı bir metod uygulamıştır. Mu'tezile tarihi kaynaklarının da kaydettiği gibi, el-Hayyât'ın öne çıkan temel görüşü, ma'dûm konusu olmuştur. Mu'tezile'nin temel kaynaklarında ona atfedilen fakat *el-İntisâr* adlı eserinde belirgin bir şekilde ortaya çıkmayan bu yaklaşıma göre ma'dûm, Mu'tezile'nin çoğunluğunun kabul ettiği gibi yalnızca bir "şey" ya da cevher değil, aynı zamanda bir cisimdir. Çünkü hudusu halinde cisim vasfı sabit bulunan bir varlığın adem halinde de o vasma sahip olması gerekir. Dolayısıyla eğer bir cisim henüz var olmadan, yani ma'dûm iken cisim değilse, onun hudusu, diğer bir ifadeyle yaratılışı gerçekleşmez. Şu halde ma'dûm'da sadece hareket/sükûn vasfı eksiktir. Bunu da yaratılıştan sonra kazanır. Ancak el-Hayyât'ın bu düşüncesinde Ehl-i Sünnet kelâmcılarının "şey" bile kabul etmediği ma'dûm'da bulunmayan ve hudus anında da sabit olmayan hareket vasfını ma'dûmun sonradan nasıl kazandığı sorusu cevapsız kalmaktadır.¹³⁶

el-Hayyât'ın bu görüşünden dolayı Hayyâtiyye Mezhebi'ne, Ma'dumiyye Mezhebi de denilmiştir. Çünkü el-Hayyât ve taraftarları, ma'dumu vasfetmede çok aşırı gitmişlerdir. Bu lakap, el-Bağdadî tarafından onlara verilmiştir.¹³⁷

Ebû Ali el-Cübbâî, el-Hayyât'ın, cismin hâdisliğinden önce de cisim halinde olduğuna dair görüşünü müstakil bir eserde iptal etmiştir. Onun görüşünün, cisimlerin kadimliği görüşüne götüreceği şekilde bir belirlemede bulunmuştur.¹³⁸ Eş deyişle, onun el-Hayyât'a karşı tenkit mahiyetinde kâleme aldığı bu eserde

¹³⁵ el-Hayyât, *a.g.e.*, 82.

¹³⁶ Gölcük, *a.g.m.*, 104.

¹³⁷ Yüceer, *a.g.e.*, 204.

¹³⁸ Gölcük, *a.g.m.*, 104.

ma'dûmun cisim sayılmasının, cisimlerin kadîm olması anlamına geleceğini belirterek söz konusu anlayışı reddetmiştir.¹³⁹

Daha önce de vurguladığımız gibi, el-Hayyât'ın en çok öne çıkan görüşü ma'dûm konusudur. O, bu hususta hem mezhebinden hem de Sünnî âlimlerden daha ileri bir adım atmıştır. Çünkü Mu'tezile'nin çoğunluğunun kabul ettiği gibi ma'dûm yalnızca bir şey ya da cevher değil, aynı zamanda bir cisimdir. Hudusu anında cisim vasfı sabit bulunan bir varlığın, adem halinde de o vasma sahip olması gerekir. Dolayısı ile bir cisim henüz var olmadan yani ma'dûm iken cisim değil ise, onun hudusu, diğer bir ifade ile yaratılışı gerçekleşmez. Şu halde ma'dûmda sadece hareket ve sükûn vasfı eksiktir. Bunu yaratılıştan sonra kazanır.

el-Hayyât'ın ma'dûm görüşü, Mu'tezilî arkadaşları tarafından tenkid edilmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, el-Hayyât aleyhinde müstakil eserler yazılmıştır. Nitekim Ebû Ali el-Cübbâî, ona karşı yazmış olduğu bir eserde ma'dûmun cisim sayılmasının, cisimlerin kîdemi anlamına geleceğini belirtmiştir. Böylece o, el-Hayyât'ın bu görüşünü ve bu konudaki bakış açısını kabul etmemiştir.¹⁴⁰

2.3. ULUHİYYET

Allah fikri, bütün insanların zihnini meşgul eden yüksek bir fikirdir. Bu fikir halkın inancında, düşünürlerin düşüncelerinde, mutasavvıfların kendilerine ait duyularında, kısacası insanlığın her tabakasında mevcuttur. Esasen bilinmesi gereken ilk bilgi de O'na, uluhiyyete dair yani isim ve sıfatlarına dair bilgidir. Çünkü Allah'ın varlığı sabit olunca O'nun sıfatlarının ne olduğu sözkonusu olacaktır. Kâinatın yaratıcısının da, elbette ismi hatta isimleri bulunmalıdır. Zira kul, uluhiyyet ile olan irtibatını isim vasıtası ile sağlamaktadır.

İster beşerî, isterse semavî olsun bütün dinler, inandıkları şeyi mutlaka bir isim ile anma ihtiyacı hissetmişlerdir. Allah için bir isim ya da sıfat konulması müsemmaya işaret etmek içindir. Çünkü isim, işaret ettiği varlığın gerçek oluşu oranında değer taşımaktadır. Kök, dal, yaprak ve lif gibi hususiyetleri ile hurma ağacına bir tek isim verilerek hepsine birden hurma ağacı denildiği gibi pek çok ismi

¹³⁹ el-Bağdâdî, *a.g.e.*, 180.

¹⁴⁰ el-Bağdâdî, *a.g.e.*, 180; Gölcük, *a.g.m.*, 104.

bulunmasına rağmen Allah'ın zatı, tektir.¹⁴¹

Allah'a iman etmek demek, O'nun zatı hakkında vacip olan kemal sıfatları ile diğer sıfatları bilip, öylece inanmak, zatını, noksan sıfatlardan uzak tutmak demektir.¹⁴² Bunun için ilahi sıfatlar konusu, Kelâm ilminin çok önemli meseleleri arasına girmiştir. Ayrıca Kelâm ilminin en karmaşık meseleleri arasına da girmiştir. Bu yüzden her ekol ya da fırka, kendine göre fikirler ileri sürmüştür. Böylece, aralarında ciddi ihtilaflar ve ayrılıklar belirmiştir. Bunlardan bir kısmı, Allah'ın sıfatlarını kabul ederken, bir kısmı da sıfatları nefyettiler.

Mu'tezile Mezhebi sıfatlar konusunda hemfikirdir. Allah'ın zatına sıfatlar vermeyi kabul etmez. Mu'tezile Mezhebi'nden olan Ebû'l Hüseyin el-Hayyât da bu konuda arkadaşlarının düşüncesine sahiptir. O bu konudaki düşüncelerini *el-İntisâr* adlı eserinde “Allah, birdir ve benzeri yoktur. Allah, kadîmdir. O'nun dışındakiler ise muhdestir.”¹⁴³ şeklinde dile getirmektedir. Bunun yanında Allah ile ilgili olan diğer konularda el-Hayyât, Mu'tezile düşüncesi doğrultusunda bir duruş sergilemektedir. Mesleâ o, Halku'l-Kur'an, Ru'yetullah, Kaza ve Kader, Kebire gibi konularda diğer Mu'tezilîler gibi düşündüğünü açıkça dile getirmektedir.

2.3.1. Allah'ın Zatı Ve Sıfatları

Mu'tezile, Allah'a sıfatlar vermeyi kabul etmez. Çünkü onlar, “sadece kadîm olan Allah vardır” demektedirler. Onlara göre sıfatları kabul etmek, o sıfatların kadîm oluşlarını kabul etmek demektir. Bunun için Mu'tezile âlimleri, sıfatları nefyetmektedirler. Mu'tezile'nin bu görüşüne göre, Allah'ın kadîm olan sıfatlarının varlığını kabul etmek iki ilahın, iki kadîmin varlığını kabul anlamına gelmektedir. Böylece Allah dışında da kadîm olan şeyler çoğalacaktır. Allah (c.c.) ise, bundan münezzehtir.

Sıfatların nefyini Vasıl b. Ata ortaya atmıştır.¹⁴⁴ Diğer arkadaşları da onun bu görüşünü paylaşmaktadırlar. Bu konuda Mu'tezile'nin, Cehm'in etkisinde kaldığı söylenmektedir.¹⁴⁵

Bütün Mu'tezile âlimleri, sıfatların nefyine meyl etmişler. el-Hayyât da aynı

¹⁴¹ Hüdaverdi Adam, *Bazı Kelâm Problemleri*, Sakarya, 1998, 2.

¹⁴² Adam, *a.g.e.*, 3.

¹⁴³ Nâdir, *a.g.m.*, 6.

¹⁴⁴ Adam, *a.g.e.*, 9.

¹⁴⁵ Adam, *a.g.e.*, 8.

fikirleri savunmuştur.¹⁴⁶ Allah'ı, her türlü terkipten uzak, mahlûkata benzemekten münezzehten kadîm bir varlık olduğunu ıspat edip, her çeşit insanî kavramlardan onu uzak tutmuşlardır. Bu sebeple başta el-Hayyât olmak üzere diğer bütün Mu'tezile âlimleri, sıfatların nefyini kabul etmişlerdir.

el-Hayyât el-İntisâr adlı eserinde Allah'ın zat ve sıfatı ile ilgili olarak, "Rafiziler, Allah'ın ilminin hâdis olduğunu, fakat ilminin sonunun olmadığını iddia ederler. Bütün bu söylenenler, Allah'a muhdeslik nispet etmek demektir. Aynı şekilde bu söylem, "leyse kemislihi şeyün" âyetine düşmanlıktır. Allah'ın şey olup, ilim ve kudrette sonlu olduğunu, fakat bir cisim olmadığını söylemek bir iftiradır. Ebu Hüzeyl'e göre Allah, sonu olmayan ve benzeri olmayandır. Ebu Hüzeyl'in kastettiği şey, sonradan yarattığı şeylerdir. Muhdes olan şeylerdir. Allah, her şeyin yaratıcısı olup tektir."¹⁴⁷ Allah, kadîmdir.¹⁴⁸ Çünkü kıdem, O'nun en hususi vasfıdır. Mu'tezile âlimleri, temelde kadîm sıfatlarını nefyettirler. O, zatı ile kaim, zatı ile haydır.¹⁴⁹ Burada el-Hayyât'ın, Ebu'l Hüzeyl'in görüşüne katıldığı açıkça görülmektedir.

2.3.2. Halku'l-Kur'an

Mu'tezile Kur'an'ın ses, harf, âyet, sûre ve cüzlerden müteşekkil olduğunu, tenzîl ve inzâl gibi hüdûs alâmetleri ile vasıflandığını belirterek, onun mahlûk olduğunu iddia etmiştir.¹⁵⁰ Allah'ın kelâmı, cisimdir ve mahlûktur diyen Mu'tezilî arkadaşları ile aynı görüşü paylaşan el-Hayyât, "Mu'tezile'nin temel görüşleri olan Kur'an'ın mahlûk oluşu, Allah'ın kıyamette görülemeyeceği, Allah'ın masiyet ve fesâdı dilemediği" gibi konularda onlarla aynı düşünür.¹⁵¹ Böylece o, Allah kelâmının hadis olduğunu kabul eder.

el-Hayyât bu konuda kendini ve arkadaşlarını da savunmaktadır. O, kendilerine ters düşen Rafiziler'i ve diğer kesimleri şiddetle yermektedir.¹⁵²

¹⁴⁶ Nâdir, a.g.m., 6.

¹⁴⁷ el-Hayyât, a.g.e., 80.

¹⁴⁸ Nâdir, a.g.m., 6.

¹⁴⁹ Aydın, a.g.e., 153.

¹⁵⁰ Gölcük-Toprak, a.g.e., 222.

¹⁵¹ el-Hayyât, a.g.e., 48.

¹⁵² el-Hayyât, a.g.e., 48.

2.3.3. Ru'yetullah

Mu'tezile, Allah'ın gözlerle görülemeyeceğinde fikir birliği etmiştir. Bu konuda “*Gözler O’nu idrak edemez, O, gözleri idrak eder.*”¹⁵³ âyetini de kendilerine delil getirmektedirler. Mezhep âlimlerinin çoğu, “Allah’ı kalplerimizle görürüz demek, O’nu kalplerimiz ile biliriz” demektir şeklinde yorumlamışlardır.

el-Hayyât ise bu konuda arkadaşlarını yalnız bırakmamıştır. Bunun için *el-İntisâr*’da belirtildiğine göre İbnu’r-Râvendî, Câhız’ın Rafiziler hakkındaki düşüncesini şöyle açıklamaktadır: “Allah surettir görüşü ile ilgili olarak, Allah’ın suret olduğunu söyleyeyen Rafizilerden sadece bir âlim vardır. O kişi de ‘Allah surettir’ dememiştir. ‘Kadîm bir sureti vardır’ demiştir. Yarattıklarına hitap edince de, o suretle hitap etmektedir. Hz. Musa (a.s.)’ya da o şekilde hitap etmiştir.”¹⁵⁴ İbnu’r-Râvendî der ki, “Câhız, bu görüşü kabul etmektedir.” el-Hayyât buna şöyle cevap vermektedir: “Yeryüzünde Rafizi olup da, Allah’ın suret olduğunu söylemeyen kimse var mı? Bu konuda rivâyetler vardır. Onların hocalarının hocalarından gelen hadisler vardır. Ancak Mu'tezililiği güçlü olan ve tevhidi savunan kimseleri Rafiziler içlerinden ihraç etmişlerdir. Ayrıca İbnu’r-Râvendî’nin Mu'tezile hakkındaki görüşleri de doğru değildir. İbnu’r-Râvendî, Allah’ın Hz. Adem’i (a.s.) kendi suretinde yarattığı ve Allah’ın dişleri görünecek kadar güldüğünü ifade etmektedir. Eğer bu görüş Cahız’a nisbet edilirse, öyleyse daha önceki görüşler de, Şia Mezhebine nisbet edilebilir.”¹⁵⁵

Ayrıca el-Hayyât cevap olarak der ki, “sen nasıl oluyor da Mu'tezile Mezhebi’nden olan bu kişilerin hatasını, Rafiziler’in hatası ile kıyaslıyorsun. Rafiziler ki, Allah, cüsselidir ve sureti vardır, azaları vardır, alet, vb. gibi konularda değişik değişik ru'yetleri vardır diyenlerdir. Allah konusunda bu itikadı savunan, başka şeylerin hudusluğunu inkâr edemez. Çünkü hudusluğu gösteren her şeyi, Allah’a hasr etmişlerdir. Oysa Allah, bütün bunlardan münezzehtir. Oysa Mu'tezile Mezhebi’nin hataları fûrua dair çok ince konularda olmuştur. Rafiziler’in ise bu gibi konulara vakıf olması, o konuları tartışacak veya konuşacak düzeyde anlaması mümkün değildir.”¹⁵⁶

¹⁵³ En’am, 6/103.

¹⁵⁴ el-Hayyât, *a.g.e.*, 48.

¹⁵⁵ el-Hayyât, *a.g.e.*, 95.

¹⁵⁶ el-Hayyât, *a.g.e.*, 95.

Bütün bu bilgiler, el-Hayyât'ın ru'yetullahı inkâr ettiğini göstermektedir. Çünkü mensubu bulunduğu mezhep ru'yetullahı inkâr etmektedir. Oysa Ehl-i Sünnet âlimleri Allah'ın öteki âlemde görüneceğini savunur.

2.3.4. Kaza Ve Kader

Mu'tezile mensupları, Allah'ın küfrü, günahları ve başkasının fiillerinden olan hiçbir şeyi yaratmadığı hususunda fikir birliği etmişlerdir. Bu konuyla doğrudan bağlantılı olarak Mu'tezile, kulun başına gelecekleri belirleme, onu fiilleri konusunda zorlama, irâdesi olmaksızın mü'min veya kâfir yapma anlamlarında Allah'ın kaderini kabul etmez. Çünkü onlar insandaki kudretin, her şeyin sebebi olduğunu iddia etmektedirler. Sorumluluk ise, bu şekildedir. Allah, ancak iyilik diler ama kötülüğü irade etmez. Çünkü kötülüğü istemek bizzat kötülüktür. Allah'tan böyle bir şeyin sadır olması düşünülemez. Aksi halde, Allah'ın iradesi zatı ile kaim olmayıp hadis olur.¹⁵⁷

el-Hayyât, bu konuda da Bağdat Mu'tezile ekolü doğrultusunda bir fikre sahip olmuştur. O bu konuda *el-İntisâr*'da İbnu'r-Râvendî'den şöyle bir fikir aktarır: “Allah, canlıların ruhunu aldığı zaman, içine düştüğü tereddüt, başka hiçbir şeyde görülemeyecek derecede daha çoktur.”¹⁵⁸

el-Hayyât cevaben der ki, “İbnu'r-Râvendî'nin söylediği şeyler, Râfizîler'in tipik delillerindendir. Oysa Allah, hiçbir şeyde tereddüt etmez. Hele hele bir şeyi yaratırken zaten hiçbir zaman tereddüt içine düşmez. İbnu'r-Râvendî'nin icmâdan yani cemaatten getirdiği söz ise te'villidir. Te'vili de şudur: Bir adam malının zekâtını vermediği zaman, o adam, fâsık ve fâcir olur ve de Cehennemi hak eder. Malının zekâtını verdiği zaman Allah, o adamdan o sıfatları kaldırır ve Cennet ehli yapar. Aynı zamanda Onun rütbesini de yükseltir aynı zamanda.”¹⁵⁹

Yine *el-İntisâr*'da İbnu'r-Râvendî'nin ecele dair âyete dayanarak getirdiği iddialarına karşı olarak el-Hayyat şöyle bir cevap vermiştir: “Müslümanlar bu âyeti, Rafiziler'in anladığı şekliyle anlamamışlar. Müslümanlar bu âyeti, şöyle te'vil etmişlerdir: Allah eceli, meleklerin kitaplarına, melekler tarafından yazdırmıştır. İnsanın ruhlar âleminden anne karnına, oradan nutfeye, alakaya dönüşüm sırası ile

¹⁵⁷ Gölcük-Toprak, *a.g.e.*, 263.

¹⁵⁸ el-Hayyât, *a.g.e.*, 95.

¹⁵⁹ el-Hayyât, *a.g.e.*, 95.

dünyaya gelmesi, müslüman veya kâfir olma gibi merhaleleri melekler kendi kitaplarında yazmışlardır. Eğer erkek yazılıp kız olarak doğarsa, müslüman yapıp kâfir olması mümkündür. Çünkü bu gibi değişiklikleri Allah yapar. Allah, meleklerin kitabında değişiklik yapar ama Kur'an'da bu sabit olarak kalmaktadır. Bazıları da eceli, her bir kitap için yani İncil, Tevrat, Zebur, vb. gibi ayrı ayrı bir müddet olarak anlamışlardır. Bazıları da her insanda iki melek vardır. O melekler, hayrı ve şerri yazarlar. Bu nedenle Allah'ın da hayır ve şerri değiştireceği şeklinde anlamışlardır. Bu te'villerin hepsi de câizdir. Hiçbirisi de Rafiziler'in te'vil ettiği gibi değildir.”¹⁶⁰

Kısaca el-Hayyât, diğer Mu'tezilîler gibi insanın başına gelecekleri önceden belirleme anlamındaki bir kaderi kabul etmemiştir. Nitekim o, insanların irâdeleri dışında muamele görmelerinin zulüm olduğunu, zulmün ise Allah'ın kaderi olmadığını, zira Allah'ın tüm âlemde zulmü istemediğini¹⁶¹ vurgulayarak fatalist bir kader anlayışını benimsemediğini açıkça beyan etmiştir.

2.3.5. Büyük Günah

el-Hayyât da dahil olmak üzere Mu'tezile'nin bütün âlimleri kebîre konusunda şöyle düşünmektedir. Amel, imandan bir cüzdür. Büyük günah işleyen imandan çıkar ama aynı zamanda bu kişide iyi hasletler vardır: Söz gelimi kelime-i şehadet vb. gibi hasletler bulunmaktadır. Bunun için küfre de girmez. İki yer arasında bir yerde kalır. İman ile küfür arasında bir konuma sahiptir. Bu kişi Dünya'da mü'min gibi muamele görür. Tövbe ederse imana döner. Tövbe etmeden ölürse kâfir gibi Cehennem'e girer.

İbnu'r-Râvendî, Mu'tezile'nin büyük günah ile ilgili görüşlerinden dolayı icmâdan çıktığını iddia etmiştir. Bu iddiaya karşı el-Hayyât Mu'tezile'yi savunmaktadır. Çünkü ona göre Mu'tezile'nin bu görüşünü hangi fırka eleştirirse, aslında o fırkanın kendisi icmânın dışında kalır. İbnu'r-Râvendî, Mu'tezile'den olan âlimlerin tümünün “*el-Menziletü Beyne'l Menzileteyn*” adını verdikleri görüşlerinden dolayı icmâdan çıktıklarını iddia etmektedir.¹⁶² İbnu'r-Râvendî “Mu'tezile'den önce, üç görüş vardı: Hariciler, büyük günah işleyeni küfürle, Mürcie, büyük günah işleyeni, mü'min, Hasan-ı Basrî ve tabiileri de, büyük günah işleyeni, münafıklıkla

¹⁶⁰ el-Hayyât, *a.g.e.*, 93.

¹⁶¹ el-Hayyât, *a.g.e.*, 119.

¹⁶² el-Hayyât, *a.g.e.*, 118.

itham etmekteydiler. Vasil b. Atâ, namaz kılmayan yani kebire işleyen kimseyi, ne mü'min ne kâfir ve ne de münafık olarak vasıflandırdı. Onun için icmâdan ihrac edilmiştir¹⁶³ demektir.

el-Hayyât, İbnu'r-Râvendî'nin yanıldığını şöyle ifade eder: "Oysa ümmet, büyük günah işleyenin fâsık ve fâcir olduğuna dair hemfikirdir. Bu konuda, herhangi bir ihtilaf yoktur. Demek ki, üç isim dışında başka bir isim daha vardır. Dolayısıyla bu isim de, icmâ tarafından onlara verilmiştir. Bunun açıklaması ise şöyledir: Hariciler, Hasan-ı Basrî ve Mürcie, büyük günah işleyen kişinin fâsık olduğu konusunda aynı fikri paylaşmaktadır. Daha sonra Hariciler büyük günah işleyen, fâsık ve fâcir olmalarına rağmen kâfir olur, dediler. Mürcie, kebire işleyen kişi, fâsık ve fâcir olmalarına rağmen, mü'min olur, dediler. Hasan-ı Basrî ise kebire işleyen kişi, fâsık ve fâcir olmalarına rağmen münafık olmaktadır, dedi. Vasil b. Ata'da büyük günah işleyen kişinin fâsık ve fâcir olduğu konusunda ittifak etmektesiniz, demiştir. Bu da doğrudur ve o bu konuda haklıdır. Kur'an'da da, kazf ile ilgili âyet ve ayrıca diğer âyetlerde de, büyük günah işleyeni fâsık ve fâcir olarak nitelendirilmektedir. Mürcie, Hariciye ve Hasan-ı Basrî ve ona tabi olanlar, kebire sahibini salt olarak kâfir, mü'min ve münafık şeklinde nitelendirilmeniz kabul edilemez. Ancak, Kur'an'dan veya Sünnet'ten bir delil getirilirse, bunu kabul etmek mümkündür. Vasil, Hariciler'in dediği gibi kebire işleyen kimse kâfir olamaz demektir. Çünkü naslarda, büyük günah işleyen kâfir olamayacağını ifade eden deliller vardır. Dolayısıyla kebire işleyen kişi, kâfir değildir. Çünkü hüküm, isme tabidir. Tıpkı, ismin, fiile tabii olduğu şey gibi düşünülebilir. Kur'an'da ve de diğer naslarda, küfürle isimlendirme iki şekilde olur. Allah, Kur'an'da Tevbe Sûresi'nde bu konuyu açıklamaktadır. *"Kendilerine kitap verilenlerden oldukları halde ne Allah'a ve ne de Ahiret Günü'ne inanmayan, Allah'ın ve elçisinin haram ettiğini haram tanımayan ve hak dinini tanımayan kimseler ile cizye verinceye kadar mücadele edin."*¹⁶⁴ Alah bu âyette, inanmayanlara bir ambargo koyulmasını ve iman edinceye kadar onlarla mücadele edilmesini emretmektedir. Bu âyet, Allah'ın ehl-i kitap hakkındaki hükmü ile ilgilidir. İşte kebire sahibi, bundan muaftır. Yine Muhammed Sûresi'nde de böyle bir âyet vardır. Bu âyet ise, Allah'ın arap müşrikler

¹⁶³ el-Hayyât, a.g.e., 118.

¹⁶⁴ Tevbe, 9/29.

ve ehl-i kitap dışındakiler hakkındaki hükmü ile ilgilidir.¹⁶⁵ Kebire sahibi, bundan da muaftır. Yine “Kâfir, mirasçı olamaz ve kible ehlinin mezarına da defnedilemez”¹⁶⁶ anlamında bir hadis vardır. Oysa ehl-i kebiereye, bu muamele yapılmaz. Yine nifakını gizleyen, eğer nifakı zahir olmazsa, zahirde müslüman ise, bize göre de müslüman sayılmaktadır. Müslüman olan kişiye ne gerekirse, yani müslümanın lehinde ve aleyhinde ne gerekirse ona da o yapılır. Eğer küfrünü açıklayacak olursa, tövbeye davet edilir. Tövbe etmezse, o zaman öldürülür. Bu, Allah’ın onlar hakkındaki hükmüdür. Kebire sahibi, bundan da muaftır. Yine Allah, mü’minler için sevgi, muhabbet, velâyet ve Cennet ile müjdeleme ile ilgili âyetlere yer vermiştir Ku’an’da. Misalen: Allah’ın itaat eden kulunu sevdiğine dair olarak âyet şöyle der: *“Doğrusu insanların İbrahim’e en yakın olanı, elbette O’nun izinde gidenler, şu peygamber ve O’na iman edenlerdir. Allah da mü’minlerin velisidir.”*¹⁶⁷ Bunun gibi âyetler, mü’minler hakkındadır. Kebire sahibi için ise hüküm, şu şekildedir: Lanet edilir. Büyük azap ile tehdit edilir. Buna delil ise Allah’ın şu âyetleridir: *“Allah’a yalan isnad edenden daha zâlim kim olabilir. Bunlar Rablerine arz edilecekler ve şahitler de şöyle diyeceklerdir: İşte bunlar, Rableri adına yalan söyleyenlerdir. Haberininz olsun ki Allah’ın laneti, zâlimlerin üzerinedir.”*¹⁶⁸ Yine *“Şüphesiz günahkârlar şiddetli ateşin içindedir”* âyeti de bu konuyla ilgilidir.¹⁶⁹ Bu âyetlerden anlaşılacağı gibi kebiere sahibi, mü’min sıfatından uzaklaştığı için ona, mü’min denilemez. Kâfirin sıfatından da uzaklaştığı için kâfir de denilemez. Münafıklık sıfatını taşımadığı için münafık olarak da isimlendirilemez. Dolayısıyla onlara, fâcir ve fâsık denilir. Delili de Kur’an’da vardır.¹⁷⁰ Böyle olunca, nasıl oluyor da Mu’tezile ya da Vasıl b. Ata gibi âlimler için el-Menziletü’l Beyne’l Menzileteyn görüşlerinden dolayı, icmâdan çıktığı iddia edilebilir? Eğer dinde bir şeyin doğruluğu zaruri olarak bilinmiş olsaydı, Mu’tezile’nin bu görüşü de zaruri olarak görülürdü. Mu’tezile’nin icmâdan çıktığını iddia eden kimse, hangi ümmettendir? Eğer Mürcie’nin bunu iddia ettiğisöylenirse, o zaman Mu’tezile’nin de Mürcie’nin icmâdan çıktığını iddia ettiği söylenir. Çünkü

¹⁶⁵ Muhammed, 47/4.

¹⁶⁶ el-Hayyât, a.g.e., 119.

¹⁶⁷ Âl-i İmrân, 3/68.

¹⁶⁸ Hûd, 11/18.

¹⁶⁹ İnfitâr, 82/14.

¹⁷⁰ el-Hayyât, a.g.e., 119.

sizin dışınızda ümmet, kebire sahibinin mü'min olduğunu iddia etmiyor.¹⁷¹ Eğer Haricilerdir bunu diyen, denilirse, o zaman onlara “sizin dışınızda ümmet, kebire işleyene kâfir demiyor” denilir. Demek ki siz icmânın dışındasınız. Eğer Ehl-i Sünnet’tir bunu diyen denilirse, o zaman onlara da “sizin dışınızda ümmetten kimse, büyük günah işleyenin münafık olduğunu söylememektedir” denilir.¹⁷²

Ayrıca el-Hayyât bu konuda şöyle der: “Cahil olmayan, Mu’tezile’nin büyük günah konusunda, icmâdan çıktığını söylememelidir. Gerçekte bunu iddia eden İbnu’r-Râvendî ve diğer itikadî mezheplerin durumu, suda boğulma tehlikesi geçiren kişinin durumuna benzer. Nasıl boğulmakta olan kimse her neyi gördüğünde ona ona sarılırsa, bu kimseler de aynı konumdadırlar.”¹⁷³

2.4. NÜBÜVVET

Nübüvvet yani peygamberlik konusu Kelâm İlmi’nin sem’iyyât yani duyular bölümüne girer. Bu konu hakkındaki bilgiler nakil ve vahiy ile elde edilmektedir. Bununla beraber akıl yürütme ve aklî araştırmalar ile münakaşalar ve felsefî meseleler de, bu konu içinde değerlendirilir. Duyular, bir nakil veya tebliğ ameliyesi olan Nübüvvet ile tanınır.

2.4.1. Nübüvvet Duyulan İhtiyaç

İslâm’da peygamberlik, vahyin eş anlamlısı olarak kabul edilmiştir. Nübüvvet, vahiy ve şariat birbirleri ile içiçe münasebet halindedirler. Birini diğerinden ayırmak mümkün değildir. Bu terimlerle ifade edilen ve açıklanan din, insan için ihdas edilmiştir.¹⁷⁴

Nübüvvet, insanlık için büyük bir nimettir. İnsanlık nübüvvet muhtaçtır. Hemen bütün İslâm düşünce grupları, bu konuda aynı görüşe sahiptirler. Ancak görüşleri için ileri sürdükleri deliller, insanlığın bu ihtiyacına tanıdıkları değer hükmü, Kelâm ekollerine göre değişiklik göstermektedir. Kelâm âlimleri, nübüvvet duyulan ihtiyacı kabul etmişler ama onların bu konudaki ifade tarzları değişik değişik olmuştur.

¹⁷¹ el-Hayyât, *a.g.e.*, 119.

¹⁷² el-Hayyât, *a.g.e.*, 119.

¹⁷³ el-Hayyât, *a.g.e.*, 120.

¹⁷⁴ Gölcük-Toprak, *a.g.e.*, 286.

Mu'tezile Mezhebi, nübüvvetin faydasını ve ona duyulan ihtiyacı kabul etmektedir. Mu'tezile Mezhebi ve de el-Hayyât, bu konuda Sünnî âlimleri gibi düşünmemektedirler. Kelâm'ın kurucuları, diğer konularda olduğu gibi bu konuda da aklı ön planda tutmaktadırlar. Onlara göre bütün ilahî hükümlerin özünde akıl vardır. İyilik ve kötülük, güzellik ve çirkinlik eşyânın içyapısında vardır. İnsanın vasıflandırdıkları fiillerde, bu özellikler mevcuttur. Aklî güzellik ve çirkinlik, Allah'ın kanunundan önce vardır. Bunları açıklayarak insan aklı için anlaşılabilir hale getiren, peygamberlerin getirdiği şeriattır. Bu bakımdan nübüvvete ihtiyaç vardır ve faydalıdır. Peygamberin fonksiyonu, eşyâda ve fiillerde bulunan iyilik ve fenalığı sadece izah etmektir. Bu konudaki kıstas ise, insanın aklıdır. Ancak iyilik ve fenalık akılla ölçülür.

Mu'tezile içinde yetişmiş önemli bir bilgin olan el-Hayyât, bu konuda diğer Mu'tezilî âlimler gibi bir düşünceye sahiptir. O, peygamberliğe ihtiyaç olduğunu açıkça dile getirmektedir. Peygamberlerin faydalarını da kabul etmektedir. Ancak o bu konuda diğer Mu'tezilîler gibi insan aklına daha fazla yetki vermektedir.¹⁷⁵

2.4.2. Nübüvvetin Temellendirilmesi

el-Hayyât'a göre peygamberlik, ihtiyarî ve kesbî bir makam ya da bir rütbe değildir. Bunun için insanlar, nebi ya da peygamberi seçemez, tayin edemezler. Dolayısıyla insanlar isteyerek de bu makama gelemeyizler. Çünkü peygamberlik, pek çok delille sabit olduğu şekliyle Allah'ın kulları içinden birini seçmesi ile olur. Çünkü Allah bunu şu âyette açık bir şekilde dile getirmektedir: *"İşte böyle Rabbin seni seçecek. Sana rüyaların yorumlamasını öğretecek. Daha önce babaların İbrahim ve İshak'a tamamladığı gibi sana ve Yakup ailesine verdiği nimeti tamamlayacaktır."*¹⁷⁶

a. Kur'an ve Peygamberliğe Delaleti

Allah, insanlara rehberlik etsin diye gönderdiği nebilerini bir kısım imtiyazlar ile donatmıştır. Onlar, insanlara tek olan Allah'a itaat etmeyi tebliğ ederler. Bu şekilde insanlığa yön tayin etmişlerdir.

Kur'an'ın âyetleri, peygamberin peygamberliğine işaret etmektedir. Bu

¹⁷⁵ el-Hayyât, *a.g.e.*, 28.

¹⁷⁶ el-Hayyât, *a.g.e.*, 28.

konuda, Kur'an'da pekçok âyet vardır. Kur'an, peygamberlerin Allah'ın büyük bir lütfu olduğunu belirtir.¹⁷⁷ Bundan dolayı insanlara düşen şey, onu sevmek ve itaat yani iman etmektir.¹⁷⁸ Kur'an'ın Ahzab sûresinin yirmi birinci âyeti peygamberleri, insanların uyabileceği üstün ahlâk sahibi kimseler olarak belirtmektedir.

el-Hayyât, bu konuda da bağlı olduğu ekol ile ortak fikri paylaşmaktadır. Bunun için *el-İntisâr*'da buna dayalı olarak bilgiler vermektedir. Nitekim *el-İntisâr*'ın onbeşinci babında belirtildiğine göre İbnu'r-Râvendî, en-Nazzâm'ın "Kur'an'ın tertip ve te'lifi, peygamberliğe delil değildir. İnsanlar da bunu yapabilir" dediğini iddia eder.¹⁷⁹

Yine İbnu'r-Râvendî, kendini haklı göstermek için Kur'an'ın İsrâ Sûresi'nde yer alan ve insanların, cinlerin ve de diğer mahlukâtın hepsi toplansalar dahi Allah'ın kitabının bir benzerini yapmaktan aciz kalacaklarına dair âyetini de delil gösterir. el-Hayyât cevap olarak şöyle der: "en-Nazzâm'a göre Kur'an, peygamberin peygamberliğine hüccettir. Birkaç yönü ile hüccet olur: Onlardan bir tanesi, Nûr Sûresi'nde yer alan Allah'ın peygambere destek vereceğini ima eden elli üçüncü âyettir. Yine Şûrâ Sûresi'nde bulunan ve Allah'ın, peygamberinin çağrısına uyanlar ve uymayanlar hakkında yapılacaklar ile ilgili bilgi de delil olarak gösterilebilir."¹⁸⁰

Ayrıca el-Hayyât bu konuda şunları da söyler: "Kur'an'dan bunun gibi birçok gaipten haber veren âyetler vardır. Ayrıca en-Nazzâm'a göre Kur'an, işte bu vecihlerden dolayı peygamberin peygamberliğine delalet eder."¹⁸¹

Yine başka bir yerde el-Hayyât "en-Nazzâm'a göre Kur'an, peygamberin peygamberliğine hüccettir. Bu hüccetlik birkaç yönüyle söz konusu olur: Onlardan bir tanesi bilinmeyen bir âlemden haber veren âyetleridir" diyerek İbnu'r-Râvendî'nin tutarsız olduğunu dile getirir.¹⁸²

b. Nebi'nin Sıfatları

Allah, insanlara rehberlik manasında yardımcı olsun diye peygamberler göndermiştir. Gönderdiği bu nebilerini de bir çeşit ayrıcalıklar ile donatmıştır. Bir

¹⁷⁷ Adam, *a.g.e.*, 214.

¹⁷⁸ Adam, *a.g.e.*, 214.

¹⁷⁹ el-Hayyât, *a.g.e.*, 28.

¹⁸⁰ el-Hayyât, *a.g.e.*, 28.

¹⁸¹ el-Hayyât, *a.g.e.*, 28.

¹⁸² el-Hayyât, *a.g.e.*, 28.

çeşit imtiyaz da diyebileceğimiz bu özellikler, peygamberlerde zirvede yer almaktadır. Nübüvvetin, Allah'ın tasarufunda oluşu, gönderdiği topluma uygun bir dilinin olması, toplum arasında fazilet ve temiz bir kimliğe sahip oluşu vb. özellikler, nebilerin vazgeçilmez vasıflarıdır.¹⁸³ Çünkü nebiler, toplumlarında temiz, doğru sözlü, güvenilir, zeki, vb. vasıflı insanlardır.

c. İsmet Sıfatı

Mu'tezile Mezhebi, peygamberlerin günahlarının küçük olacağına fikir birliği etmiştir.¹⁸⁴ Peygamberlerin günah işleyip işlemeyeceği ve işlediği şeyin günah olduğunu bilip bilmediği konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Bazıları, "peygamber günah işlerken bunun farkında olmaz" demişlerdir. Bazıları ise bunun tam tersini iddia etmiştir.

Çağının önde gelen bir âlimi olan Ebu'l Hüseyin el-Hayyât ise, peygamberlerin küçük günah işleyebileceğini kabul etmektedir. Bunun için şöyle demektedir: "Allah, insanlara peygamberlere itaat etmelerini emretmiştir. Çünkü peygamberler, dinî konularda yanılmaz bir özelliğe sahiptir. Peygamberler, Allah'ın tebliğini yaparken hata yapmazlar. Oysa dünyaya yönelik işlerinde bazen zelle türünde hata yapabilirler. Bu da onları velâyet ve peygamberlikten düşürmez."¹⁸⁵

Peygamberin ismeti ile ilgili olarak İbnu'r-Râvendî, peygamberler masum değildirler demekte ve bu görüşü de Mu'tezile'ye atfetmektedir. Buna karşı el-Hayyât ise, bunu kabul etmez ve der ki: "Peygamber, ismet sıfatını taşır ve masumdur. Nasıl oluyor da kendisinde hata olan kişiye Allah, ona tabi olun, der. Çünkü Allah'ın emrettiği şeye tabi olmayan ümmet, tabi olmadığı için bununla sorumludur. Fakat Allah'tan olmadığını kendisi hüküm verdiği ve yanlış yaptığı, örneğin, Abese Sûresi ve Bedir esirleri hakkındaki görüşleri ile ilgili olarak, bunları küçük günah sayıp, bunları da affetmiştir. Vaîd yani ceza gerektirmez ve düşman sayılmasını gerektirmez. Çünkü Allah, geçmiş ve gelecek tüm günahlarını affetmiştir."¹⁸⁶ Peygamberin, Allah'tan tebliğ ettiği şeylerde ve delil gösterdiği şeylerle ilgili olarak hata yapması câiz değildir. Peygamber, bundan münezzehtir.

¹⁸³ Gölcük-Toprak, *a.g.e.*, 298.

¹⁸⁴ el-Hayyât, *a.g.e.*, 72.

¹⁸⁵ Gölcük, *a.g.m.*, 104.

¹⁸⁶ el-Hayyât, *a.g.e.*, 77.

Oysa ümmet için, yani ümmetin her ferdi için hata yapmak câizdir.

Mu'tezile Mezhebi mensupları, peygamberlerin günahlarının küçük olacağına fikir birliği içindedir. Peygamberin günah işleyebileceği ve onun işlediği günahların zelle türünden olduğuna inanmaktadırlar. el-Hayyât'ın bu konudaki düşüncesi de bu doğrultudadır.

2. 5. ÂHİRET

İnsanlar, dünya'da işledikleri amellere göre âhirette karşılık göreceklerdir. Kişinin dünyada yaptıklarına karşılık Cehennem ya da Cennet başka bir ifade ile azap ya da mükâfat olacaktır.

a. Cennet ve Cehennem Ehli

Mu'tezile, azap ve ni'metin hem cismanî hem de ruhanî olacağını söyler. Fâsık, eğer tövbe etmeden ölürse, ebedî olarak azap görecektir. Bazı âlimler de azap veya mükâfatın hissi olacağını söylerler. Dua, Kur'an okuma ve şefaatin onlara fayda veremeyeceğini söylerler. Mu'tezile, diğer meselelerde olduğu gibi bu meselede de akli ön plânda tutmaktadır. Cennet ve Cehennem'in yaratılmamış olduğunu düşünmektedir. Buna binaen Mu'tezilî el-Hayyât kitabında Ebu Hüzeyl'e atfen: "Dünya, amel, sıkıntı, imtihan ve emir-nehiy yurdudur. Bundan dolayı Dünya azap ve elem, ahiret ise ceza yurdudur amel yurdu değildir." demektedir.¹⁸⁷ Cennet ehlinin nimetleri ve Cehennem ehlinin azabının sonlu olup olmayacağına dair olarak İbnu'r-Râvendî, Ebu Hüzeyl ve arkadaşlarının, bu nimet veya azap son bulur, dedikleri için icmâdan çıktıklarını iddia etmektedir.¹⁸⁸ el-Hayyât ise, bu söylenen şeylerin onlara yapılmış bir iftira olduğunu söylemektedir. Çünkü Ebu Hüzeyl, Cennet ehlinin nimetleri ebedi olacak ve Cehennem ehlinin azabı da kâfirlere ebedi olacaktır, demektedir.¹⁸⁹ Böylece Ehl-i Sünnet ile müttetik olmaktadır Ebu Hüzeyl. Ayrıca bu konu ile ilgili olarak İbnu'r-Râvendî, önemli bir Mu'tezile âlimi olan Cahız'ı da eleştirmekte ve ona iftiralarda bulunmaktadır.

¹⁸⁷ el-Hayyât, *a.g.e.*, 70.

¹⁸⁸ el-Hayyât, *a.g.e.*, 56.

¹⁸⁹ el-Hayyât, *a.g.e.*, 57.

b. Kıyâmet

Kıyamet hakkında İbnu'r-Râvendî, “yahudi, nasara, dehriyyun, zındık, ehl-i kiblenin avamı ve kadınları ve mü'minlerin çocukları kıyamette toprak olacaklardır. Bunlar, Cennet'e girmeyeceklerdir”¹⁹⁰ demektedir ve bu görüşü de Sümame'ye atfetmektedir. Buna karşı el-Hayyât, “oysa Sümame'nin iddia ettiği şey bu kâfir, yahudi ve nasrani ismini hak eden, kendisine hakkı bildikten sonra ile olmaktadır. Yoksa onlar, bu ismi almazlar. Yine Sümame, yahudiliği ispat ettikten sonra, kimse bu yahudi değildir, dememiştir. Çünkü o bilinçli olarak küfrü izhar etmiştir. Bunun için o kişi, o isme, müstehak olmaktadır. Nasıl ki bilinçli olarak İslâm'ı izhar eden kimse, müslüman oluyorsa, batını da zahir gibi olan da mü'mindir. Oysa bu vasıflar, kişide olmazsa, o mü'min değildir. Bilinçli olarak küfrünü izhar eden kimse kâfir olur ve mekânı da Cehennem olur. Eğer bilmiyorsa, o zaman bu ismi taşımaz. Kitap ehlinin çocukları ve kadınları toprak olacaktır sözü ise, yalandır. Ne Sümame ne de onun destekçileri olsun kimse öyle bir şey söylememiştir”¹⁹¹ şeklinde bilgi vermektedir.

2.6. İMÂMET

İslâm dünyasında üzerinde en çok ihtilâfların, tartışmaların ve husumetin orya çıktığı konuların başında imâmet gelmektedir. Bilindiği gibi Hz. Peygamber bu dünyadan âlem-i bekâya göç eder etmez müslümanlar imametini gündeme getirmişlerdir. Çeşitli tartışmalardan sonra Hz. Ebubekir'i halife olarak seçmişlerdir. Çünkü bir şekilde Peygamberin dünyevî görevini icra edecek biri ya da birileri olmalıydı. Müslümanlar, ilk iki halifeye uymada çok ciddi bir ihtilaf yaşamamışlardır. Ancak daha sonraki dönemlerde, özellikle Hz. Osman döneminin ikinci yarısından sonra imamet meselesi etrafında isyanlar, iç savaşlar ve ciddi kargaşalar yaşanmıştır.

Ümmet arasında, imamet gereklidir diyenler olduğu gibi buna karşı çıkanlar da olmuştur. Sünnî ekol, imamet konusunda çok fazla bir ihtilaf yaşamamıştır. Ümmetin tayin ettiği şahsa itaat edilmesi gerektiğini kabul etmişlerdir. Bazı fırkalar da imam için çok aşırı vasıflarda bulunmuşlardır. Şia fırkâsı buna örnek verilebilir. Şia, imam için akla gelebilecek her türlü nitelikleri vermişlerdir. Mu'tezile Mezhebi

¹⁹⁰ el-Hayyât, *a.g.e.*, 66.

¹⁹¹ el-Hayyât, *a.g.e.*, 66.

ise, imamet konusunu kabul etmiştir. Şia kadar aşırı olmamakla beraber imam için vasıflarda bulunmuşlardır. Mu'tezile'de imamet anlayışı çok ciddi bir şekilde ön planda değildir. Şia ile irtibatlı olmasından dolayı bu konuda Mu'tezile Şia'dan etkilenmiştir. Mu'tezile Mezhebi'nin bir âlimi olan el-Hayyât bu konuda Şia'nın aşırı görüşlerini reddetmiştir.¹⁹² el-Hayyât daha çok Zeydî anlayışına uygun bir anlayış benimsemiştir. Şimdi onun imâmete dair düşüncelerini aktarmak istiyoruz.

a. İmâmet

İbnu'r-Râvendî, masum imam hakkında Şia'nın söylemlerini destekleyen bir grup Mu'tezile âliminin olduğunu söyler. el-Hayyât, bu konuda Mu'tezile âlimlerinin yanlış anlaşıldığını ifade etmektedir. Zira onlar, günah işlemeyen yani masum insanların, Allah'ın velâyetinden düşürecek kadar günah işlemediklerini söylemektedirler. Oysa Rafiziler, masum imama neredeyse yaratıcı vasfını verirler. Onun için Rafizi ile Mu'tezile arasında çok belirgin fark vardır.¹⁹³

el-Hayyât, Mu'tezile'yi mülhid olarak nitelendirdiği İbnu'r-Râvendî'ye karşı savunurken şöyle der: “ Onların masum imam hakkındaki görüşü şöyledir: Allah, yeryüzünü, sözlerinin delil olması için, muttaki ve salih insanlardan hali bırakmaz, ki onların söyledikleri daha sonradan gelenlere de delil olabilsin. Oysa insanların, masum olan kişileri bizzat tanımalarını şart koşmamışlardır. Bu da inkâr edilecek ve kabul edilmeyecek bir şey değildir. Ümmetin içinde, kıyamete kadar bir grup salih insanın bulunacağı ve bunu da Allah biliyor demek, garip bir şey değildir. İşte Hişam el-Futî ve Ebû Hüzeyl ile Rafiziler arasındaki temel belirgin fark işte, budur. Bu da, apaçık ve oldukça barizdir. Yeryüzünde muttaki bir grubun, zahirlerinin de batınları gibi temiz olduğu; ama bizim onların şahıslarını bilemeyeceğimiz bir gerçektir.”¹⁹⁴

el-Hayyât, imamet hakkında Bağdat Mu'tezile ekolünün görüşü doğrultusunda bir görüş sergilemektedir. O, bütün iyi hasletleri kendisinde toplamış olan Hz. Ali'yi (r.a.) sahabenin en seçkini saymaktadır. Bunun yanında, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vefatından sonra Hz. Ebûbekir'in (r.a.) halife olarak seçilmesinin sahabenin bir tercihi olduğu görüşünü de savunmaktadır. O, söz konusu halife seçiminin, Hz. Ali'ye (r.a.) karşı beslenen bir kinden dolayı olduğu görüşünü

¹⁹² Gölcük, a.g.m., 104.

¹⁹³ el-Hayyât, a.g.e., 75.

¹⁹⁴ el-Hayyât, a.g.e., 116.

kabul etmemektedir. Oysa bilindiği gibi Şia, Hz. Ebûbekir'in (r.a.) halife olarak seçilmesini olumlu bir şey olarak kabul etmez. Aksine onlar, bu olayın oluşmasının temelde Hz. Ali'ye (r.a.) karşı beslenen kinden dolayı olduğu konusunda hemfikirdirler. Şia, bu tercihin oluşmasında kin duygusunun etkili olduğu yönündeki istisnaları saymazsak, ittifak halindedir.¹⁹⁵ el-Hayyât, Şia'nın bu görüşünü reddetmektedir. Çünkü o, Hz. Ali'nin (r.a.) de bu sonuca herhangi bir itirazda bulunmamasını göz önünde bulundurmuş ve buradan hareketle bu kaniya varmıştır. Bu yüzden de sahabenin bu ortak tavrını meşru saymıştır.¹⁹⁶

Bilindiği gibi Zeydiyye'nin imamet konusundaki fikirlerinin ayrı bir yeri vardır. Çünkü onlar imamet konusunda iyinin en iyiye tercih edilebileceği şeklinde bir görüşe sahiptir. İşte el-Hayyât'ın imamet hakkındaki yaklaşımı, Zeydiyye'nin imamet hakkındaki görüşüne benzerlik göstermektedir. Ayrıca el-Hayyât, özellikle Hz. Osman (r.a.) ve Hz. Ali (r.a.) zamanında ortaya çıkan hadiseler ve bu sırada sahabe arasında cereyan eden mücadeleler konusunda Mu'tezile âlimlerinin ittifak halinde olduğunu dile getirmektedir. Ancak, Muaviye ve Amr b. As'ın hakem olayı sırasında takip ettikleri yöntemi, hiçbir Mu'tezile âlimi onaylamamıştır.

b. Ric'at

el-Hayyât, *el-İntisâr*'da ric'ata dair görüşünü şöyle dile getirir: "Rafiziler, kıyametten önce ric'at olacağını kabul etmektedirler. Delil olarak ise Hz. İsa'nın (a.s.) mu'cizelerini göstermektedirler. Oysa Mu'tezile, bunu sahih bulmamaktadır. Çünkü Kur'an'da, buna dair herhangi bir delil yoktur."¹⁹⁷

Böylece el-Hayyât, Râfızilere atfettiği ric'at fikrini kabul etmediğini, bu düşüncenin İslâm inanç esaslarına aykırı olduğunu açıkça ifade etmiş olmaktadır.

¹⁹⁵ el-Bağdâdî, *a.g.e.*, 177.

¹⁹⁶ Işık, *a.g.e.*, 63.

¹⁹⁷ el-Hayyât, *a.g.e.*, 96.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. MU'TEZİLE VE EHL-İ SÜNNET KAYNAKLARINA GÖRE el-HAYYÂT'IN FİKİRLERİNİN ANALİZİ

3.1. el-Hayyât'ın Fikirleri İle Mu'tezile Görüşlerinin Birleşip Ayrıştığı Noktalar

Mu'tezile'de iki ana ekol vardır. Bu iki grup, şehirlere nisbet edilerek adlandırılmıştır. Bunlar, Basra ve Bağdat ekolleridir.

Basra ekolü, Basra şehrinde, Vasıl b. Atâ ile Amr b. Ubeyd tarafından kurulan ekoldür. Meşhur şahsiyetleri arasında en-Nazzâm ve el-Câhız gibi âlimler bulunmaktadır.

Bağdat ekolü ise, Biş b. el-Mu'temir tarafından kurulmuştur. Meşhur liderleri arasında şunlar bulunmaktadır: el-Mirdâr (ö.226/840), Ca'fer b. Mübeşşir (ö.234/848), Ca'fer b. Harb (ö.236/850), Sümame b. Eşres (ö.213/836), Ahmet b. Ebî Duâd (ö.240/859) ve el-Hayyât (ö.300/913).¹⁹⁸

Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat ekollerine mensup önde gelenleri arasında bu isimlerin dışında pek çok kimse daha vardır. Onların eliyle, Mu'tezilî düşünce varlığını sürdürmüştür. İlk dönemde fikrî alanda faaliyet yürütürken daha sonraki dönemlerde siyasî alanda, siyasîlerle işbirliği ağırlık kazanmıştır.

Her iki ekolün teferruat ile ilgili çeşitli konularda aralarında ihtilaflarının var olduğu görülür. Bazı konularda da nerede ise birbirlerini tekfir etmişlerdir. Basra Mu'tezile ekolünün kendilerine özel orijinal ve müstakil görüşleri vardır. Bağdat ekolü ise, bu anlamda orijinal kabul edilmemiştir. Çünkü bu grup, Basra ekolünden ayrılmak sureti ile ortaya çıkmıştır. Bu ekol, daha çok Yunan felsefesinden etkilenmiştir. Siyasî kadroya yakın ve dayatma yanlısı olarak faaliyet göstermiştir. Ayrıca, fikirlerini, baskı ve zor kullanarak, siyasî otoriteyi arkasına alarak kabul ettirme gibi bir üslûbu tercih etmiştir. Halku'l Kur'an ile ilgili görüşlerini, dayatmacayla kabule kalkışmaları, onların sonunu hazırlayan en büyük etken olmuştur.

¹⁹⁸ Yüceer, *a.g.e.*, 26.

Mu'tezile Mezhebi, kendi arasında yirmiden fazla fırkaya ayrılmıştır.¹⁹⁹ Her fırkanın, kelâm konularının teferruatı ile ilgili olarak farklı farklı görüşleri vardır. Bu fırkalardan bazıları şunlardır: Vasıliyye, Hişamiyye, Amraviyye, Sümamiyye, Hüzeyliyye, Cahızıyye, Nazzâmiyye, Behşemiyye, Esvariyye, Cübbâiyye ve çalışmamızın semeresini oluşturan el-Hayyât'ın başını çektiği Hayyâtiyye gibi fırkalardır. Ayrıca Habıtiyye gibi İslâm dairesinden çıkmış olan fırkalar da vardır.

Mu'tezilî el-Hayyât'tan etkilenen pek çok insan olmuştur. Onu savunan ya da onun fikirleri doğrultusunda bir hayat tarzı edinen kimselerin oluşturduğu bir mezhep olan Hayyâtiyye'ye, ma'dûm konusunda çok aşırı bir tavır sergiledikleri için Ma'dûmiyye Mezhebi adı da verilmiştir.

Hayyâtiyye taraftarları diyorlar ki: "Cisim, adem halinde de cisimdir." Onu binici ve at olarak da ma'dûm olmasını gerekli gördüler. Buna cevaz verdiler.²⁰⁰

Hayyâtiyye, şu esaslara dayanır: Ma'dûmun şey olduğunun ispatında çok aşırı gittiler. Şey, bilinen ve kendisi hakkında haber verilenler ile ilgili olarak, cevher, adem halindeyken de cevherdi. Araz, adem halinde de arazdı.²⁰¹

el-Bağdâdi'ye göre el-Hayyât, dalaletleri konusunda Ka'bi'nin hocasıdır. Diğer Mu'tezile fırkalarının sapıklıklarında el-Hayyât, onlara aynen katılmıştır.²⁰² Bununla yetinmeyip ayrıca kendisi, müstakil fikirler ileri sürmüştür. Kendisinden önce hiç kimse, ma'dûm konusunda bunu yapmamıştır.²⁰³ Çünkü Mu'tezile, ma'dûmun şey olarak isimlendirilmesinde ihtilafa düşmüştür: Ma'dûmun, malum ve mezkûr olması sahih olmaz. Onun şey, zat, cevher ve araz olması sahih olmaz. Bu görüş, Mu'tezile'den Salihi'nin görüşüdür.²⁰⁴ Ehl-i Sünnet'in ma'dûmun şey olarak isimlendirilmesinin men edilmesi konusuna da uygun bir tavrıdır. Mu'tezile'den diğerlerinin iddiasına göre ma'dûm, şeydir. Malum ve mezkûrdur ama cevher ve araz değildir. Bu görüş ise, Mu'tezilî el-Ka'bi'nin yaptığı bir tercihtir. el-Cübbâi ve oğlu Ebû Haşim'e göre, hadisin kendisini ve cinsini müstahak gördüğü her bir vasıfla vasıflamak gerekir. Adem halinde de bunları, onunla sabit vasıflar olarak almak esastır. Onun iddiasına göre, cevher, adem halinde de cevherdir. Araz da, adem

¹⁹⁹ Yüceer, *a.g.e.*, 26.

²⁰⁰ Yüceer, *a.g.e.*, 202.

²⁰¹ Gölcük, *a.g.m.*, 104.

²⁰² Gölcük, *a.g.m.*, 104.

²⁰³ el-Bağdâdi, *a.g.e.*, 179.

²⁰⁴ Yüceer, *a.g.e.*, 203.

halinde de arazdır. Siyah, siyahtır. Beyaz da beyazdır. Bunlar, ademleri halinde de böyledirler. Fakat bunların hepsi de, ma'dûmu cisim olarak isimlendirmekten çekinip, şu açıdan değerlendirdiler: Cisim, onlara göre mürekkeptir. Onda te'lif vardır. Uzunluk, genişlik ve derinlik vardır. Ma'dûmun onda kaim olan bir mananın gerekliliğinden dolayı ma'dûm olarak vasfedilmesi câiz olmaz. el-Hayyât bu konuda, Mu'tezile ve ümmetin diğer fırkalarının tamamından ayrı bir metod uygulamıştır. Onun iddiasına göre cisim, adem halinde de cisim olur. Çünkü onun hâdisliği halinde de cisim olması câizdir. Ma'dûmun hareket halinde olması, câiz olmaz. Çünkü cisim, hâdisliği halinde ona göre, hareket eder olmaz. el-Hayyât: "Hâdisliği halinde sabit olması câiz olan her vasıf, ademliği halinde de, onun hakkında aynı şey sabit olur." der.²⁰⁵ Onun getirdiği bu illete göre, insanın hâdisliğinden önce de hadis olması lazım gelir. Çünkü Allah, onu, insan suretinde ve kemâlinin hepsiyle meydana getirseydi, bunu, sulblerde ve rahimlerde bir suretten diğer bir surete intikal ettirmeksizin bunu yapsaydı, sahih olurdu.

el-Cübbâî, el-Hayyât'ın cismin hadisliğinden önce de cisim olduğuna dair görüşünü, müstakil bir eserde iptal etmiştir. Onun görüşü, cisimlerin kadimliği görüşüne götürür şeklinde bir belirlemede bulunmuştur. Bu ilzam, el-Hayyât'a yöneliktir. Benzeri görüş, el-Cübbâî ve oğlu içinde geçerlidir. Çünkü onların, "Cevher ve arazlar, adem halinde de cevher ve arazdır" görüşlerine cevap teşkil etmektedir.²⁰⁶ Şâyet deseler ki: Ayan, cevherler ve arazlar ezelidir; onların hadisliği de, onların ayan oluşlarından başka bir manâ için değildir. Bu durumda, onların bunun ezelde var olduğunu da söylemeleri lazım gelir. Böylece, sözün gerçeğinde cevher ve arazların kadimliği manasını söylemiş olurlar.

el-Hayyât, kader konusunda ve ma'dûm konusunda olan dalaletiyle beraber, ahad haberlerin hüccetliğini inkâr etmiştir. Onu inkâr etmekle de murat ettiği şey, şariat hükümlerinin pek çoğunu inkâr etmektir.

el-Ka'bî'nin onun aleyhinde, ahad haberlerin hüccet olduğu konusunda bir kitabı vardır. Kitabında, bunun hüccetliğini inkâr edenlerin dalalette olduğunu ortaya koymuştur. el-Ka'bî'ye, el-Bağdadi şu cevabı verir. "Dalaletini ikrar ettiğin bir

²⁰⁵ Yüceer, *a.g.e.*, 204.

²⁰⁶ Yüceer, *a.g.e.*, 204.

hocaya mensub olman, perişanlık ve utanç olarak sana yeter.” Ahad haberlerin delil olduğu konusunda gerçekten ikna edici misaller vardır.²⁰⁷

Ma’dûm konusunda aşırıya giden el-Hayyât, tüm cins ve sınıfları da kullanarak: “Siyahlık, adem halinde de siyahlıktır.” demektedir. Sadece vücut (varlık) sıfatı veya vücut ve hudusu lazım kılan sıfatları bırakıp, ma’dûm için de sübut lafzını kullanmıştır. Allah’ın sıfatlarının nefyi konusunda diğer arkadaşlarıyla aynı görüşü paylaşmıştır. Kader, semi ve akıl konularında da arkadaşları ile aynı düşünceyi savunmuştur.

el-Ka’bî, hocasından bazı meselelerden dolayı ayrılmıştır. Bunların arasında: Allah’ın iradesi, O’nun zatıyla kaim sıfat değildir. O, zatıyla mürid değildir. İradesi, bir mahalde hadis değildir.²⁰⁸ O’nun hakkında müriddir kelimesi kullanıldığında, O’nun manası: Âlimdir, kadirdir, kendisi fiillerinde irade edendir, şeklinde olur.²⁰⁹ Bundan murad ise, O, fiillerini ilmine uygun olarak yaratandır. O, kullarının fiillerini murad edendir denilirse bunun cevabı, O, fiilleri emreden ve O’ndan razı olandır.²¹⁰

Allah’ın semi ve basir olduğu hakkındaki görüşü de buna racidir. O, semidir, demenin manası: O, işitilenleri bilendir. O, basirdir demenin manası: O, görülenleri bilendir.²¹¹

Ru’yet hakkındaki nefiy ve müstehil görüşü, arkadaşlarının görüşünün aynısıdır.

el-İsferayini’ye göre el-Hayyât, dalaletleri konusunda el-Ka’bî’nin hocasıdır. Ma’dûmun sıfatı hakkında ifrata düşmüştür. el-Hayyât bu konuda, diğer Mu’tezilî âlimlerden daha fazla ifade kullanmıştır. Ma’dûmu, cisim olarak vasıflandırmıştır. el-Ka’bî, el-Hayyât’ı, bu meselede ve ahad haberlerini inkar etmesi sebebiyle dalalette saymıştır. Çünkü ahad haberleri, şer’i hükümlerde delil olarak almamıştır.

Bazen şahsiyetler arasında hoca talebe ilişkisi vardır. Hocanın da talebenin de istikameti, her iki taraf içinde iftihar vesilesidir. Fakat şayet bid’atlar yanlış düşünce ve inançlar taraflardan her hangi birinde bulunuyorsa, ikinci taraf için bu üzücü bir durumdur. İsferayini de bundan istifade ederek el-Hayyât’ı tenkid etmektedir.

²⁰⁷ Yüceer, *a.g.e.*, 203.

²⁰⁸ Yüceer, *a.g.e.*, 205.

²⁰⁹ Yüceer, *a.g.e.*, 205.

²¹⁰ el-Bağdâdî, *a.g.e.*, 169-170.

²¹¹ Yüceer, *a.g.e.*, 205.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, mezhepler tarihi kaynaklarına göre el-Hayyât'ın öne çıkan temel görüşü ma'dûm konusundadır. Kaynaklarda kendisine atfedilen, ancak *el-İntisâr*'da belirgin şekilde ortaya çıkmayan bu konudaki yaklaşımına göre ma'dûm, Mu'tezile'nin çoğunluğunun kabul ettiği gibi yalnızca bir şey ya da cevher değil, aynı zamanda bir cisimdir. Çünkü hudusu anlamda cisim vasfı, sabit bulunan bir varlığın adem halinde de o vasma sahip olması gerekir. Dolayısıyla eğer bir cisim, henüz var olmayan yani ma'dûm iken cisim değilse, onun hudusu, diğer bir ifadeyle yaratılışı gerçekleşmez. el-Hayyât'ın ma'dûm anlayışı, diğer bazı Mu'tezile âlimleri tarafından tenkit edilmiştir. Nitekim el-Cübbâî, ona karşı yazdığı müstakil bir eserde, ma'dûmun cisim sayılmasının cisimlerin kıdemi anlamına geleceğini belirterek söz konusu anlayışı reddetmiştir.²¹²

Bilgi vasıtaları için kesinlik şartı koyan kelamcılarının metoduna uygun olarak haber-i vahidin delil sayılamayacağı görüşüne katılan el-Hayyât, bu konuya dair bir de eser te'lif etmiştir.²¹³ el-Bağdadi'nin onun bu görüşüyle, çoğu haber-i vahidlere dayanan şer'i hükümleri inkâr etmeyi amaçladığını iddia etmesi, meselenin tartışılan yönüyle ilgisiz görünmektedir. Çünkü Kelâm'da haber-i vahid, dinin temel ilkelerinde delil olup olamayacağı açısından ele alınmakta, fer'i hükümler için delil sayılabileceği ise, kabul edilmektedir. Öte yandan el-Hayyât, mü'minler veya kâfirler tarafından nakledilmesi dolayısıyla mütevatir haberin değerinde bir farkın söz konusu olmayacağı, ancak mü'mine yalnızca dine bağlılığı sebebiyle bir öncelik tanınabileceği görüşünü desteklemektedir.²¹⁴

Ayrıca el-Hayyât, insanların uymakla emredildiği peygamberlerin, dini konularda yanılmasının imkânsızlığını savunan Şia'nın meâd ve ric'at görüşlerini reddeden ve mü'minlerin büyük günahları konusunda ircâ telakkisini benimseyen Mu'tezilî âlim es-Salihi ile çeşitli münazaralar yapmış, onun görüşlerini reddetmeye çalışmıştır.²¹⁵

el-Hayyât, imametle konusunda ise Bağdat ekolünün görüşü doğrultusunda bir görüş sergilemiştir. Hz. Ali'yi (r.a.) sahabenin en faziletlisi saymakla beraber, Ebu Bekir'in (r.a.) halife olarak seçilmesini sahabenin bir tercihi olarak görmüştür.

²¹² Gölcük, a.g.m., 105.

²¹³ Gölcük, a.g.m., 105.

²¹⁴ el-Hayyât, a.g.e., 45.

²¹⁵ el-Hayyât, a.g.e., 74.

Bu seçimde, Hz. Ali'ye karşı beslenen kin duygusunun etkili olduğu yönündeki Şii görüşünü ise reddetmiştir. Hz. Ali'nin de bu sonuca itiraz etmemesini göz önünde bulundurarak sahabenin bu ortak tavrını meşru saymıştır.²¹⁶

el-Hayyât, özellikle Hz. Osman ve Hz. Ali zamanında sahabe arasında vuku bulan mücadeleler konusunda, Mu'tezile âlimlerinin tevakkuf ettiğini, ancak Muaviye ve Amr b. As'ın hakem olayı sırasında takip ettikleri yöntemi, hiçbir Mu'tezili'nin onaylamadığını kaydetmektedir.²¹⁷

3.2. el-Hayyât'ın Fikirleri ile Sünnî Görüşlerin Birleşip Ayrıştığı Noktalar

Önceleri selefi doğrultuda fikirleri sahiplenerek ümmetin bütünlüğünü ve ana bünyeyi temsil eden, daha sonra da sistematik olarak kurulan ve diğer fırkalara karşı bir alternatif olarak doğan Ehl-i Sünnet'in görüşleri genel olarak Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, resullerini ve Allah katından gelen her şeyi ikrar etmektir. Sünnî âlimler, Resulullah'tan gelen ve güvenilir ravilerin rivâyet ettikleri hemen her şeyi kabul etmişlerdir. Buna göre Ehl-i Sünnet'in görüşlerinin özeti şudur:²¹⁸

Allah yegâne ilahtır, birdir, tektir ve samettir. O'ndan başka ilah yoktur. Eş ve çocuk edinmemiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.) O'nun kulu ve elçisidir.

Cennet ve Cehennem haktır. Kıyamet vuku bulacaktır. Bunda bir kuşku yoktur. Allah, kabirlerde olanı diriltecektir. Müteşabih âyetlere olduğu gibi inanmak gerekir.

Allah'ın ilmi ezeli ve ebedidir. Yeryüzünde Allah'ın dilemediği bir hayır ve şer yoktur. Varlıklar, Allah'ın dilemesi ile meydana gelmektedir. Hiçbir kimse yapmadan önce bir şeyi yapmaya, Allah'ın ilminden bir şeyi çıkarmaya ya da Allah'ın olmayacağını bildiği bir şeyi yapmaya güç yetiremez. Allah'tan başka yaratıcı yoktur. Kulların iyiliğini ve kötülüğünü de Allah yaratır. Kendilerine “yoktan varlığa çıkarma anlamında yaratma” atfedilemeyeceği için kullar, yaratmaktan âcizdir. Allah, her şeye kâdirdir. Kâfiri ıslah etmeye kâdirdir. Allah, kâfirlerin kalplerini mühürlemiştir.

²¹⁶ el-Hayyât, *a.g.e.*, 74.

²¹⁷ el-Hayyât, *a.g.e.*, 74.

²¹⁸ el-Eş'arî, *a.g.e.*, 238.

Hayır ve şer, Allah'ın kaza ve kaderi ile olmaktadır. Sünnî âlimler, acısı ile tatlısı ile Allah'ın kaza ve kaderine iman ederler. Bütün işlerinde Allah'a inanırlar.

Kur'an'ın mahlûk olmadığını söylerler. Kur'an, Allah'ın kelâmıdır. Kur'an'ın lafız veya okuma olduğunu söyleyen kimse, onlara göre bid'at ehlidir.

Ru'yetullah konusunda ise, mü'minlerin bedir gecesinde ayı gördükleri gibi kıyamette Allah'ı göreceklerini söylerler. Kâfirler ise, Allah'ı göremeyeceklerdir. Çünkü onlar, Allah'ı görmekten perdelenmişlerdir.²¹⁹

Ehl-i Sünnet, ehl-i kiblede, zina, hırsızlık, vb. gibi güyük günah işleyenleri, işlemiş günah sebebi ile kâfir saymazlar. Onlar, büyük günah işlemiş olsalar da, kendilerinde bulunan iman sebebi ile mü'mindirler.

Ehl-i Sünnet'e göre iman, amentü içinde bulunan prensiplerden ibarettir. Onlar, peygamberin (s.a.v.), ümmetinden büyük günah işleyenlere şefa'at edeceğini ve kabir azabını kabul ederler. Havz, sırat, ikinci diriliş ve hesap haktır derler. Hesabın Allah'ın huzurunda olacağına dair herhangi bir şüpheleri yoktur.²²⁰

Ehl-i Sünnet, imanın, söz ve amel olduğunu, arttığını ve eksildiğini kabul ederler. Onlar, peygamberin (s.a.v.) belirttiği hususları aynen kabul ederler. Onlar, nasıl ve niçin gibi sorular ile ilgilenmezler. Çünkü bu, bid'attır derler.

Ehl-i Sünnet, Allah'ın şerri emretmediğini, aksine onu yasakladığını ve hayrı emrettiğini ve murat etmiş olsa da, şerden razı olmadığını söylerler. Allah'ın (c.c.), peygamberi (s.a.v.) için seçtiği selefin hakkını kabul ederler. Küçükleri olsun büyükleri olsun, onlar arasında cereyan eden ihtilaflar konusunda susarlar. Hz. Ebubekir (r.a.), Hz. Ömer (r.a.), Hz. Osman (r.a.), Hz. Ali (r.a.)'yi önde tutarlar. Onların, doğru yolu gösteren Hulefa-i Raşidin olduklarını ve peygamberden (s.a.v.) sonra, insanların en üstünü olduklarını kabul ederler. Kitap ve sünnete sarılırlar. Bütün rızıklar, Allah tarafından. Onlar, Allah'ın hükmüne sabretmeyi, Allah'ın emrettiği şeye sarılmayı, yasakladığı şeylerden kaçınmayı, amelde ihlâsı ve mü'minlere nasihat etmeyi gerekli görürler. Aynı şekilde öldürülen de, eceli ile öldürülmüştür. Şeytan, insana vesvese verir ve onu kuşkuya düşürür ve de fitneye sebep olmaktadır. Ahiret âleminde çocukların durumu, Allah'a kalmıştır. Allah, dilerse af eder, dilerse azap eder. Allah, kullarının ne yaptığını bilir.²²¹

²¹⁹ el-Eş'arî, *a.g.e.*, 238.

²²⁰ el-Eş'arî, *a.g.e.*, 239.

²²¹ el-Eş'arî, *a.g.e.*, 239.

el-Hayyât'ın görüşleri ile Sünnî ekolün görüşleri arasında ayrışan ve birleşen pekçok noktalar bulunmaktadır. Nitekim o, *el-İntisâr* adlı kitabında bu hususları izah etmektedir. Ona göre ümmet, inandıkları usuller ile din olarak kabul ettikleri konularda Mu'tezile'yi tamamen tasdik etmiştir.²²²

el-Hayyât'ın Ehl-i Sünnet'le müttefik olduğu konuları şöyle özetleyebiliriz: “Allah, birdir ve benzeri yoktur.”²²³ Gözlerin O'nu idrak etmesi mümkün değildir. Gözler, O'nu ihata edemez. O, hulul etmez, zail olmaz, değişmez ve intikal etmez. O, evvel, ahir, zahir ve batındır. O, hem semada ve hem de yerde kısacası her yerdedir. O, bize can damarımızdan daha yakındır. Üç kişinin gizli konuştuğu yerde dördüncüsü, beş kişinin gizli konuştuğu yerde ise altıncısı, muhakkak Allah'tır. Allah, kadimdir ve O'nun dışındakiler muhdestir.²²⁴

Allah, hükmünde adâletli ve yarattıklarına merhametlidir. Kullarına nazar edendir. Allah, hiçbir zaman fesadı sevmez. Allah, kulları için küfre razı olmaz ve küfrü istemez. Allah, âlemler için zulüm istemez. Mahlûkatın en hayırlısı, O'na, en çok itaat edendir. O, haberlerinde sadıktır. Va'd ve va'idini gerçekleştirecek, sadık ve vefalıdır. Cennet, müttakilerin ve Cehennem ise, fâsık ve kâfirlerin yurduudur.”²²⁵ el-Hayyât, bütün bu konularda ümmet ile ittifak halinde olduğunu ifade etmektedir.

Ehl-i Sünnet temsilcileri, Mu'tezile'yi dolayısı ile el-Hayyât'ı dalaletle düşmüş olarak telakki etmişlerdir. Ehl-i Sünnet onu temelde Mu'tezilî görüşleri benimseyen biri olarak gördüğünden, onun hak yoldan çıktığını iddia etmişlerdir. Diğer Mu'tezilîler gibi Allah'ın sıfatlarını kabul etmemesi, ma'dûmun “şey” olduğuna ilişkin görüşü, cevher ve arazın var olmadan önce de cevher ve araz olduğunu söylemesi, siyah siyahtır ve beyazın da beyaz olduğunu dile getirmesi gibi düşünceleri el-Hayyât'ın eleştirilmesine neden olmuştur.

Ayrıca diğer Mu'tezilîler gibi el-Hayyât'ın da Allah'ın görülmeyeceğini söylemesi, Allah'ın kelâmının yaratılmış olduğunu kabul etmesi, kulların fiillerini yaratanın kendileri olduğunu iddia etmesi, mahlûkatın fiillerini Allah yaratmadığını kabul etmesi, kebîre işleyen kişinin durumunun iki yer arasında bir yerde olduğunu ve büyük günah işleyen Cennet veya Cehennem'e gitmeyeceğini, bu kimsenin

²²² el-Hayyât, *a.g.e.*, 119.

²²³ Nâdir, *a.g.m.*, 6.

²²⁴ Nâdir, *a.g.m.*, 6.

²²⁵ Nâdir, *a.g.m.*, 6.

mü'min olmadığı gibi kâfir de sayılmadığını kabul etmesi Ehl-i Sünnet tarafından eleştirilmesine neden olmuştur.

Sünnî ekolün temsilcileri, el-Hayyât ve arkadaşlarının bu temel görüşlerinin yanlış olduğuna kani olmuşlar ve dalalette olduğuna dair fetva vermişlerdir.

İslâm fikir mozayîği içinde diğer Mu'tezile âlimleri gibi el-Hayyât'ı da hatası ve sevabı ile kabul etmeye ihtiyaç bulunmaktadır. Onun mensubu olduğu Mu'tezile mensupları gibi yanlış yaklaşımlarının, aşırı yorumlarının, zorlamalı te'villerinin ve akla gereğinden fazla yer vermelerinin doğru olmadığını tasvip etmemekle birlikte, bütün bunların müslümanları monotonluktan kurtaracak birer zenginlik olduğunu da kabul etmeliyiz. Diğer Mu'tezile âlimleri gibi el-Hayyât'ı da tenkid edilmesi gereken yerde eleştirebilmek nasıl gerekliyse, aynı şekilde müsbet taraflarının onaylanması da bir erdemdir.

SONUÇ

Ebü'l Hüseyin Abdurrâhim b. Muhammed b. Osman el-Hayyât, hicrî üçüncü asırda yaşamış büyük bir Mu'tezile âlimidir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen el-Hayyât, h. 300/m. 912'de vefat etmiştir. Kendi döneminde Bağdat Mu'tezile ekolünün en önde gelen âlimi ve temsilcisi kabul edilmiştir. O, aynı ekole mensup olan ünlü Mu'tezile bilgini el-Ka'bî'nin de (ö. 319/931) hocasıdır.

el-Hayyât aynı zamanda kendi ismine izafet edilen bir mezhebin de kurucusu sayılmıştır. Hayyâtiyye ismiyle nitelendirilen bu mezhebin bir diğer ismi de kaynaklarda Ma'dumiyye olarak geçmektedir. Bu mezhep, yalnız el-Hayyât tarafından değil, diğer Mu'tezile fırkaları tarafından da muteber bir mezhep olarak kabul edilmiştir.

el-Hayyât, Mu'tezile'ye özgü olan fikirlerin ve beş temel esasın günümüze kadar ulaşmasında etkili olan kelâmcılardan birisi olarak kabul edilmiştir. el-Hayyât, İslâm dünyasında *el-İntisâr* isimli kitabı ile haklı bir üne kavuşmuştur. O, bu eserini er-Râvendî'nin Mu'tezile'yi kötülemek amacı ile yazdığı "Fadîhatu'l-Mu'tezile: Mu'tezile'nin Saçmalıkları" isimli kitabına reddiye olarak kaleme almıştır. Ayrıca onun, kaynaklarda kendisine atfedilen, fakat günümüze kadar ulaşmayan on kadar eserinin olduğu kayıtlıdır.

el-Hayyât, Kelâm ilmi ve ekolleri hakkında derin bilgiye sahip bir âlimdir. Aynı zamanda o, hadis ve fıkıh ilminde de derinleşmiş, önde gelen âlimlerden biridir.

Mu'tezile kaynakları genelde kendi görüşünü savunan, kendi delillerini güçlü gösteren bir yaklaşıma sahiptir. Mu'tezilî temel kaynakların hemen hepsinde ana temanın, kendi usullerinin yerleştirilmesi ve muhaliflerinin görüşlerinin iptali olduğu açıkça hissedilir. Bu durumu el-Hayyât'ın *el-İntisâr* adlı eserinde de gözlemlemek mümkündür. O, *el-İntisâr* adlı kitabında özelde İbnu'r-Râvendî'ye, genelde de Mu'tezile karşıtlarına reddiye bağlamında cevaplar vermiştir. O bu eserde İbnu'r-Râvendî'ye cevap verirken, bir yandan başta beş temel esas olmak üzere Mu'tezilî fikirleri aktarmayı amaçlarken, öbür yanda da kelâmî görüşlerini oryata koymuştur.

el-Hayyât, *el-İntisâr*'ı Mu'tezile'nin usullerini esas alarak yazmıştır. Çünkü o, Mu'tezile'nin bütün esaslarını kabul etmiştir. Mu'tezilî fikirleri eleştirenleri ya doğrudan ya da dolaylı olarak hedef almıştır.

el-Hayyât, Mu'tezile Mezhebi içerisinde önemli simalardan biri olduğu için araştırmamızın giriş kısmında Mu'tezile Mezhebi'nin ortaya çıkışına kısaca değinerek el-Hayyât'ın Mu'tezile Mezhebi içerisindeki konumundan söz ettik.

Çalışmamızın birinci bölümünde, el-Hayyât'ın kimliği ve ilmî kişiliği, yaşadığı dönemdeki siyasî yapı ve yazarın adına nisbet edilen "Hayyâtiyye Mezhebi" üzerinde durduk. Ayrıca el-Hayyât'ın, istifade ettiği hocaları ve talebelerini de bu bölüm içerisinde ele aldık. Yine ona nispet edilen eserleri, özellikle de *el-İntisâr* adlı kitabı hakkında da bu bölümde bilgi verdik. Bu bölümde ayrıca *el-İntisâr*'ı tanıtmakla beraber, bu eserin yazma ve matbû nüshaları hakkında da bilgiler verdik.

İkinci bölümde çalışmamızın ana mihverini oluşturan el-Hayyât'ın, "*el-İntisâr*" adlı eseri bağlamında kelâmî görüşlerini belirlemeye çalıştık. Araştırmamızda el-Hayyât'ın kelâmî görüşlerini belirlemeye çalışırken, büyük oranda onun günümüze kadar gelmiş bulunan *el-İntisâr* adlı eserinden faydalandık. Çünkü el-Hayyât'a birçok eser nispet edilmesine rağmen *el-İntisâr*, onun günümüze kadar ulaşmış yegâne eseridir. Bu nedenle onun kelâmî görüşlerini belirlemeye çalışırken doğal olarak büyük ölçüde bu eserden istifade ettik. Bu bağlamda onun kelâmî görüşlerine dair ulaştığımız neticeleri şöyle özetlememiz mümkündür:

el-Hayyât'ın, başta beş temel esas olmak üzere, Allah'ın sıfatlarının nefyi, kader, akıl ve nass hakkındaki görüşleri diğer Mu'tezile âlimlerine benzerlikler arz etmektedir. Nitekim o, büyük günah sahibi hakkındaki görüşünde Vasil b. Atâ'nın hükmünü benimsemiştir. el-Hayyât, kebîre sahibinin ne mü'min ve ne de kâfir olduğu, ama bu ikisi arasındaki bir yerde, yani bir menzilde bulunduğu kanaatindedir. Peygamberlerin ismeti konusunda ise el-Hayyât, peygamberlerin tebliğlerinde hata yapamayacaklarını, diğer konularda ise, zelle türünden küçük günahlar işleyebileceklerini kabul etmiştir.

el-Hayyât, sahabelerin en üstününün Hz. Ali b. Ebî Tâlib olduğu inancındadır. Bu görüşünü desteklemek için, Hz. Ali'nin sahabe arasında ilk müslüman kişi olduğu, ayrıca onun, sahabenin âlim, zâhid, mücahit, kurra, müfessir ve cömertlerinin ilki olduğu ve Hz. Peygamber'e (s.a.v.) en yakın kimselerden olduğu tezini ileri sürer.

el-Hayyât'ın en çok öne çıkan görüşü ma'dûm konusudur. O, bu hususta hem diğer Mu'tezile âlimlerinden farklı bir duruş sergilemi, hem de Sünnî âlimlerden

daha ileri bir adım atmıştır. Nitekim Mu'tezile'nin çoğunluğunun kabul ettiği gibi ma'dûm, yalnızca bir şey ya da cevher değil, aynı zamanda bir cisimdir. Hudusu anında cisim vasfı sabit bulunan bir varlığın, adem halinde de o vasma sahip olması gerekir. Dolayısı ile bir cisim henüz var olmadan yani ma'dûm iken cisim değil ise, onun hudusu, diğer bir ifade ile yaratılışı gerçekleşmez. Şu halde ma'dûmda sadece hareket ve sükûn vasfı eksiktir. Bunu yaratılıştan sonra kazanır.

el-Hayyât'ın bu düşüncesinde, Sünnî kelâmcıların "şey" olarak kabul etmediği ma'dûmda bulunmayan ve hudûs anında da sâbit olmayan hareket vasfını ma'dûmun sonradan nasıl kazandığı sorusu cevapsız kalmaktadır. el-Hayyât, bir çeşit determinizm olan tevlit nazariyesi gereğince tabiattaki sebep-sonuç ilişkisinin zorunlu olduğu fikrinde ısrar etmektedir.

Üçüncü ve son bölümde ise el-Hayyât'ın fikirlerinin delilleri ile Mu'tezile Mezhebi'nden olan diğer âlimlerinin görüşlerinin ayrışan ve birleşen noktaları belirlemeye çalıştık. Ayrıca bu bölümde Ehl-i Sünnet kaynaklarına göre el-Hayyât'ın fikirlerinin analizi yapmaya çalıştık. el-Hayyât'ın temel fikirleri ile sünnî görüşlerin birleşip ayrıştığı hususlar da bu bölümde ele aldığımız bir konu olmuştur.

KAYNAKLAR

- ABDULHAMİD, İrfan, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akâid Esasları*, (Çev., M. Saim Yeprem), İstanbul, 1983.
- ACLUNÎ, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l Hafa*, Beyrut, 1952.
- ADAM, Hüdaverdi, *Bazı Kelâm Problemleri*, Sakarya, 1998.
- AYDINLI, Osman, *İslâm Düşüncesinde Aklîleşme Süreci*, Ankara, 2001.
- BAĞDÂDÎ, Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir et-Tamimi, *el-Fark Beyne'l Firak*, Beyrut, 1985.
- BAYRAKTAR, Mehmet, *İslâm Düşünce Tarihi*, Eskişehir, 2008.
- CORBİN, Henry, *İslâm Felsefesi Tarihi* (Çev., Hüseyin Hatemi), İstanbul, 1986.
- DAĞ, Mehmet, *İslâm Kelâmı*, Ankara, 1983.
- EBÛ ZEHRA, Muhammed, (Çev., Ethem Ruhi Fiğlalı-Osman Eskicioğlu), *İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, İstanbul, 1970.
- EŞ'ARÎ, Ebu'l Hasan Ali b. İsmail, *Makalâtü'l İslâmiyyin ve İhtilafü'l Musallîn*, Beyrut, 1969.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, Ankara, 1983.
- GÖLCÜK, Şerafeddin-TOPRAK, Süleyman, *Kelâm*, Konya, 1998.
- , "Ebu'l Hüseyin el-Hayyât", *DİA*, İstanbul, 1997.
- HAYYÂT, Ebu'l Hüseyin Abdurrahim, *el-İntisâr ve'r-Red ala İbnu'r-Râvendî el-Mülhid*, Beyrut, 1957.
- HODGSON, Marshall G. S., *İslâm'ın Serüveni*, (Çev., Heyet), İstanbul, 1994.
- IŞIK, Kemal, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, 1967.
- İBN-İ KUTEYBE, Ebu Muhammed Abdillâh b. Müslim, *el-İmame ve's-Siyâse*, Kahire, 1904.
- İBNU'L-MURTEZÂ, Ahmet b. Yahya, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, Beyrut, 1960.
- İBNU'N-NEDİM, *el-Fihrist*, Thk. Rıza Teceddüd, Tahran, 1971.
- İZUTSU, Toshihiko, *İslâm Düşüncesi'nde İman Kavramı*, (Çev., Selehattin Ayaz), İstanbul, 1984.
- KUBAT, Mehmet, *Hasan el-Basri, Hayatı, İlmi Kişiliği ve Kelâm İlmindeki Yeri*, İstanbul, 2008.

-----, *İslâm'ın İlk Döneminde İtikadî İhtilâflar ve Sebepleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 1997.

-----, “Ötekini Tanımlama Bağlamında Mu'tezile'nin Sünnî Okunuşu”, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 21, Erzurum, 2004.

-----, “Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşasında Hadîs'in Rolü”, *Kelâm İlminin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri Sempozyumu, Koordinasyon Toplantısı ve Sempozyum Bildirileri*, Elazığ, 2004.

MACİT, Nadim, *Ehl-i Sünnet Ekolü'nün Doğuşu İlk Öncüleri ve Görüşleri*, Erzurum, 1985.

NÂDİR, Albert, *el-İntisâr Mukaddimesi*, Beyrut, 1957.

-----, “Eş'ari'nin İlm-i Kelâmı Müdâfası”, Van, 1995.

ŞEHRİSTÂNÎ, Ebu'l Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1948.

TOPALOĞLU, Bekir, *Kelâm İlmine Giriş*, İstanbul, 1993.

TRITTON, A. S., *İslâm Kelâmı*, (Çev., Mehmet Dağ), Ankara, 1983.

UÇAR, Şahin, *İslâm'da Mülk ve Hilafet*, Konya, 1992.

WATT, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev., E.Rûhî Fırlı), Ankara, 1981.

YÜCEER, İsa, *Mu'tezile Öncüleri ve Kelâmî Görüşleri*, Van, 1995.

ÖZET

Mu'tezile düşüncesinin temel esprisi, İslâm akâidini, aklî tefekkür zeminine oturtmak ve akıl ile çatıştığı anda nassı, aklın istekleri doğrultusunda te'vil etmektir. Mu'tezile, hicrî birinci asrın sonları ile ikinci asrın başlarında Vasıl b. Ata ve Amr b. Ubeyd'in önderliğinde Basra'da ortaya çıkmıştır. Genelde kabul gören görüşe göre, Mu'tezile akımı, Vasıl b. Ata ile Hasan-ı Basrî arasında geçen büyük günah hakkındaki tartışma neticesinde ortaya çıkmıştır.

Mu'tezile; fikirleri, liderleri ve eserleri ile İslâm dünyasına etki etmiştir. el-Hayyât da, bu âlim ve liderlerden bir tanesidir. Hicrî üçüncü asırda yaşamış büyük bir Mu'tezile bilginidir. O, kendi döneminde Bağdat Ekolü'nü temsil etmektedir. O, Hayyâtiyye veya Ma'dûmiyye de denilen mezhebin kurucusudur ve kendi dönemine damgasını vurmuştur. el-Hayyât, Hicrî 300, miladî 912 yılında vefat etmiştir. el-Ka'bî'nin de (ö.319/931) hocası olarak bilinir. Mu'tezile'ye has fikirlerin günümüze kadar ulaşmasında büyük çaba göstermiştir. Kendisi, beş temel esasın günümüze kadar ulaşmasında etkili olan kelâmcıların ilklerinden sayılır. *el-İntisâr* adlı eseri ile haklı bir üne sahiptir. *el-İntisâr*, onun günümüze kadar gelebilmiş tek eseridir. O, Kelâm İlmi'nin inceliklerini bu kitabında izah etmiş, Kelâm'ın belli başlı konularını bu eserinde işlemiştir. Ayrıca o bu eserinde, İbnu'r-Râvendî'nin görüşlerine cevaplar vermiştir. Yine bu eserde Mu'tezile'yi de savunmuştur.

el-Hayyât, Kelâm ilmi ve kelâmî ekoller hakkındaki derin bilgisinin yanında, fıkıh ve hadiste de seçkin bir âlimdir. O, Allah'ın varlığı hakkında değerlendirmelerde bulunmuş, mevcut manasında Allah'ın "şey" olduğunu, mahiyetinin ise bilinmediğini söylemiştir. el-Hayyât, ma'dûmun bir şey olduğunun ıspatı hususunda, diğer Mu'tezilî âlimleri ve haliyle de Ehl-i Sünnet'ten daha aşırı bir tavır sergilemiştir. Allah'ın sıfatlarının nefyi, kebire ehli, kader, akıl ve nass, ru'yetullah, halku'l Kur'an vb. gibi konular hakkındaki görüşleri, Mu'tezile'nin diğer âlimleri ile aynıdır. Tabiatıyla onun bu gibi konulardaki görüşleri Sünnî âlimler ile farklılık arz etmektedir. O, peygamberlerin, tebliğlerinde hata yapamayacakları, fakat bunun dışında kalan diğer konularda zelle türünden küçük günahlar işleyebileceklerini kabul etmiştir. el-Hayyât, sahabelerin en faziletlisinin Hz. Ali (r.a.) olduğu inancındadır. O, Hz. Ali'nin (r.a.) sahabeler arasında ilk Müslüman

olmasını, sahabenin en âlimi, en zahidi, en mücahidi, kıraati ve tefsiri en iyi bilen ve cömertlikte önde geleni olduğunu söyleyerek bu görüşünü desteklemiştir.

Kısacası el-Hayyât, ilmî, kelâmî görüşleri ve şahsiyeti ile kendi dönemine damgasını vurmuş yetkin bir âlimdir. Bu nedenle o, bugün de fikirlerinden istifade edilmesi gereken önder bir şahsiyettir.

CONCLUSION

The main idea of Mu'tezile thought is to place the principles of Islâm on mind and when it conflicts with mind, it behaves according to mind. Besides transporter thought, the existence of mental thought created a new community which accepted mind as a guide. This situation is a normal religious result of this stage. Unsuspectiously, all-knowings of Mu'tezile sect are the first ones who played an important role in this situation. So, under these situations the Mu'tezile sect existed at the end of first century and at the beginning of second century with the leadership of Vasil b. Ata and Amr b. Ubeyd in Basra. According to generally accepted idea, the Mu'tezile sect existed as a result of debate between Hasan Basrî and Vasil b. Ata.

As all of other parties of Islâm, the Mu'tezile sect also existed in the first years of Islâm. So the Mu'tezile sect had an effect with its all-knowings, idea, and works. el-Hayyât'ta was one of these all-knowings. It is possible to see a Mu'tezile saying about Islâmic Theology. It is impossible not to see opinions of all-knowings of the Mu'tezile sect. while Fans of Mu'tezile sect were interested in defence, againsts were interested in denial. About a century later after the Mu'tezile sect existed in Basra, the Bagdat thought of Mu'tezile came into existence under the leader of Mu'tezile. There are many other Mu'tezile all-knowings. All-knowing el-Hayyât'tar, the founder of Hayyâtiyye sect or Ma'dûmiyye sect, had an important effect on his era. el-Hayyât'tar focused on similarities and differences between Mu'tezile sect and the Sunni Muslims. el-Hayyât'tar is known as the teacher of el-Ka'bî (ö.319/931) who is an other member of Bagdat thought of Mu'tezile.

In conclusion, el-Hayyât was an all-knowing of his time who effected that time by his personality and thoughts. Today, it is necessary to benefit from his thought.